DE
VIRIS ILLUSTRIBUS
URBIS ROMAE
A ROMULO AD AUGUSTUM

AUCTORE

CAROLO FRANCISCO LHOMOND

Latinitatis Lexico

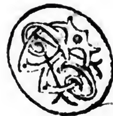
IN TYRONUM GRATIAM

ADJECTO

FLORENTIAE
APUD JACOBUM MORO
1837.

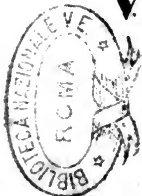

PREFAZIONE DELL'AUTORE

È antico lamento, che le classi di gramatica inferiore manchino di autori latini, su cui esercitarsi. A una tale mancanza si è tentato più volte supplire con diverse collezioni de' pezzi qua e là presi dai classici; ma i tentativi fatti sinora non pare che abbiano pienamente soddisfatto all'intento: Quindi non sarò, credo io, da riprendere, se, bramoso di cooperare alla pubblica utilità, io vengo a proporne un nuovo. Eccolo adunque; ed ecco il piano, sul quale ho inteso formarlo. Già tutti convengono, che niuna cosa v'ha tanto acconcia a intertenere piacevolmente i fanciulli, e a fissarne l'attenzione, quanto la narrazione di un fatto, che gl'interessi. Or chi non sa, che la storia romana è di cotai fatti ricca e feconda sorgente per modo, che da lei se ne possono attingere quanti un vuole? Tito-Livio, Valerio-Massimo, Floro e più altri, somministrano abbondantemente al compilatore, e il fondo degli avvenimenti, e le espressioni, onde colorirli. E quanto agli avvenimenti neppure è difficile la scelta. Troppo è chiaro, che non convien caricare questa collezione di lunghe e minute descrizioni di battaglie, delle quali basta accennare le circostanze più rimarchevoli: e che molto giova al contrario il presentare dei tratti di valore, di clemenza, di disinteresse, di grandezza d'animo, di beneficenza, siccome quelli, che più atti sono a eccitare la curiosità dei fanciulli, e a formare il costume; e a questi si è data in fatti, senza esitazione alcuna, la preferenza. Ben più difficile era il proporzionare alla capacità dei fanciulli le espressioni, di cui gli

originali autori si valsero nei lor racconti. Per ottener ciò ho dovuto imitare quella attenta nutrice, che, volendo che il suo allievo cominci a dar qualche passo, sgombra sollecitamente la via di tutto ciò, che mai potesse arrestarlo. Sono stato quindi costretto a partire le frasi, quand'esse erano troppo lunghe, e a cangiare alcun poco l'ordine delle parole latine, quand'esso troppo si allontanava dall'andamento della nostra lingua. Vero è che lo stile forse ci scapiterà; ma la proprietà dell'espressione, e la purezza del linguaggio è ciò che più cercasi nelle classi inferiori. Il gusto verrà formandosi nei giovanetti quando si metteranno loro fra mano gli autori in fonte. Nè è da tacersi un altro vantaggio, che porta seco questa raccolta, ed è di presentare successivamente, quasi in altrettanti quadri, i più celebri uomini dell'antica Roma da Romolo sino ad Augusto. Una siffatta serie di quadri, frapponendo degli intervalli di riposo per gli occhi e per lo spirito dei fanciulli, è ben preferibile, per quanto a me pare, a una cronologica nè mai interrotta concatenazione di fatti. Altronde poi una tal maniera lega assai meglio con quella di Cornelio Nipote, su cui dovranno i giovani esercitarsi progredendo nei loro studi. E sarei ben felice, se, come alle scuole superiori Cornelio Nipote, così alle inferiori servir potesse questa collezione, salvo la molto maggior facilità, che in questa appunto dee ritrovarsi. Finalmente osservisi, che una tale raccolta è opportunissima a preparare i fanciulli alla intelligenza di quegli autori, ch'essi dovranno in seguito avere spesso tra mano. Raro è che non trovisi in essi un qualche passo allusivo alla storia romana; ed è impossibile il ben comprendere cotesti passi senza una sufficiente notizia di questa storia: la quale è poi anche degna per molti altri titoli di esser ben conosciuta.

DE
VIRIS ILLUSTRIBUS
URBIS ROMAE,
A ROMULO AD AUGUSTUM.

ROMANI IMPERII EXORDIUM.

Proca, rex Albanorum, duos filios, Numitorem et Amulium, habuit. Numitori, qui natu major erat, regnum reliquit; sed Amulius, pulso fratre, regnavit, et, ut eum sobole privaret, Rheam Sylviam ejus filiam Vestae sacerdotem fecit (1); quae tamen Romulum et Remum uno partu edidit. Quo cognito, Amulius ipsam in vincula conjecit, parvulos alveo impositos abjecit in Tiberim, qui tunc forte super ripas erat effusus; sed, relabente flumine, eos aqua in sicco reliquit. Vastae tum in iis locis solitudines erant. Lupa, ut fama traditum est, ad vagitum accurrit, infantes lingua lambit, ubera eorum ori admovit, matremque se gessit (2).

Quum Lupa saepius ad parvulos, veluti ad catulos, reverteretur, Faustulus, pastor regius, rem animadvertit, eos tulit in casam, et Accae Laurentiae conjugi dedit educandos. Qui adulti inter pastores primo ludicris certaminibus vires auxere, deinde venando saltus peragrare coeperunt, tum latrones a rapina pecorum arcere. Quare iis insidiati sunt latrones, a quibus Remus captus est; Romulus autem vi se defendit. Tunc Faustulus, necessitate compulsus, indicavit Romulo quis esset.

(1) *Era proibito alle vestali di maritarsi.*

(2) *Questo racconto è favoloso. Vi sono alcune favole nel principio della storia romana.*

ejus avus, quae mater. Romulus statim, armatis pastoribus, Albam properavit.

Interea Remum latrones ad Amulium regem perduxerunt, eum accusantes, quasi Numitoris greges infestare solitus esset. Remus itaque a rege Numitori ad supplicium traditus est: at Numitor, considerato adolescentis vultu, haud procul erat quin nepotem agnosceret. Nam Remus oris lineamentis erat matri simillimus, aetasque tempori expositionis congruebat. Dum ea res animum Numitoris anxium teneret, repente Romulus supervenit, fratrem liberavit, et, Amulio interfecto, avum Numitorem in regnum restituit.

Deinde Romulus et Remus urbem in iisdem locis, ubi expositi educatique fuerant, condiderunt; sed orta est inter eos contentio, uter nomen novae urbi daret, eamque regeret; adhibuere auspicia (1). Remus prior sex vultures, Romulus postea, sed duodecim, vidit. Sic Romulus augurio victor, Romam vocavit; et, ut eam prius legibus, quam moenibus muniret, edixit ne quis vallum transiliret. Quod Remus irridens transilivit; eum iratus Romulus interfecit, his increpans verbis. „ Sic deinceps malo afficietur quicumque transiliet moenia mea. „ Ita solus potitus est imperio Romulus.

ROMULUS, ROMANORUM REX PRIMUS.

Romulus imaginem urbis magis quam urbem fecerat: deerant incolae. Erat in proximo lucus: hunc asylum fecit. Eo statim multitudo latronum pasto-

(1) Auspices: *questa parola viene da* aves aspicere, *osservare gli uccelli: era una vana superstizione dei pagani, i quali consideravano il volo ed il canto degli uccelli, per sapere se un'impresa era per avere un esito felice od infelice. Chiamavasi in latino* auspicium o augurium. *Quest' ultima parola è formata da* avium garritus, *canto degli uccelli. Chiamavasi pure* Augure *il magistrato incaricato di osservare gli uccelli. I pagani illuminati ridevansi di questa pratica. Catone il vecchio diceva, che egli non comprendeva come un augure potesse, senza ridere, vederne un altro.*

rumque confugit. Quum vero ipse et populus uxores non haberent, legatos ad vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque peterent. Nusquam benigne legatio audita est; ludibrium etiam additum: „ Quidni foeminis quoque asylum aperuisti? Id enim compar foret connubium. „ Romulus, aegritudinem animi dissimulans, ludos parat: indici deinde finitimis spectaculum jubet. Multi convenere studio etiam videndae novae urbis, maxime Sabini cum liberis et conjugibus. Ubi spectaculi tempus venit, eoque deditae mentes cum oculis erant, tum, dato signo, virgines raptae sunt; et haec fuit statim causa bellorum.

Sabini ob virgines raptas bellum adversus Romanos sumpserunt, et, quum Romae appropinquarent, Tarpeiam virginem nacti sunt, quae aquae causa sacrorum hauriendae descenderat. Hujus pater Romanae praeerat arci. Titus Tatius Sabinorum dux Tarpeiae optionem muneris dedit, si exercitum suum in Capitolium (1) perduxisset. Illa petiit quod Sabini in sinistris manibus gerebant, videlicet annulos et armillas. Quibus dolose promissis, Tarpeia Sabinos in arcem perduxit, ubi Tatius eam scutis obrui praecepit: nam et scuta in laevis habuerant. Sic impia proditio celeri poena vindicata est.

Romulus adversus Tatium processit, et in eo loco, ubi nunc Romanum forum est, pugnam conseruit. Primo impetu, vir inter Romanos insignis, nomine Hostilius, fortissime dimicans cecidit; cujus interitu consternati Romani, fugere coeperunt. Jam Sabini clamitabant: „ Vicimus perfidos hospites, imbelles hostes. Nunc sciunt longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris. „ Tunc Romulus, arma ad coelum tollens, Jovi aedem vovit, et exercitus seu forte seu divinitus restitit (2). Praelium itaque

(1) *Fortezza di Roma: fu chiamata* Campidoglio, *dalla parola latina* caput, *a cagione di una testa d' uomo che vi si trovò nello scavarne le fondamenta.*

(2) *Non vi ha in questo avvenimento nè caso, nè miracolo; egli è un effetto naturale della fiducia che Romolo in tal guisa inspirò a' suoi soldati.*

redintegratur; sed raptae mulieres, crinibus passis, ausae sunt se inter tela volantia inferre; et hinc patres, inde viros deprecatae, pacem conciliarunt.

Romulus cum Tatio foedus percussit, et Sabinos in urbem recepit. Centum ex senioribus elegit, quorum consilio omnia ageret, qui ob senilem aetatem *Senatus* vocati sunt. Tres equitum centurias constituit; plebem in triginta curias distribuit. His ita ordinatis, quum ad Caprae paludem exercitum lustraret, subito coorta est tempestas cum magno fragore tonitribusque, et Romulus e conspectu ablatus est (1); eum ad Deos abiisse vulgo creditum est; cui rei fidem fecit Proculus vir nobilis. Orta enim inter patres et plebem seditione, is in concionem processit, et jurejurando affirmavit Romulum a se visum augustiore forma quam fuisset, eumdemque praecipere ut seditionibus abstinerent, et virtutem colerent. Ita Romulus pro Deo cultus, et Quirinus est appellatus.

NUMA POMPILIUS, ROMANORUM REX SECUNDUS.

Successit Romulo Numa Pompilius, vir inclyta justitia et religione. Is Curibus oppido Sabinorum accitus est. Quum Romam venisset, ut populum ferum religione molliret, sacra plurima instituit. Aram Vestae consecravit, et ignem in ara perpetuo alendum virginibus, dedit. Flaminem Jovis sacerdotem creavit, eumque insigni veste et curuli sella ornavit. Duodecim Salios Martis sacerdotes legit, qui ancilia (2), quaedam imperii pignora e coelo, ut putabant, delapsa, ferre per urbem, canentes et rite saltantes, solebant. Annum in duodecim menses ad cursum lunae descripsit: nefastos fastos-

(1) *È opinione ch' egli sia stato ucciso in mezzo al senato, e che, per occultare una sì barbara azione, ciascun senatore si recasse sotto la toga le membra del corpo di lui fatto in pezzi.*

(2) *Erano piccoli scudi, incavati da ambe le parti, dai quali i Romani credevano dipendere la buona ventura della loro città.*

que dies (1) fecit: portas Jano gemino (2) aedificavit, ut esset index pacis et belli: nam apertus in armis esse civitatem, clausus vero pacatos circa omnes populos, significabat.

Leges quoque plurimas et utiles tulit Numa. Ut vero majorem institutis suis auctoritatem conciliaret, simulavit sibi cum Dea Aegeria esse colloquia nocturna, ejusque monitu se omnia, quae ageret, facere. Lucus erat quem medium fons perenni rigabat aqua: eo saepe Numa sine arbitris se inferebat, velut ad congressum Deae: ita omnium animos religione imbuit, ut fides et jusjurandum, non minus quam legum et poenarum metus, cives continerent. Bellum quidem nullum gessit, sed non minus civitati profuit, quam Romulus. Morbo extinctus, in Janiculo monte sepultus est. Ita duo deinceps reges, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos: Numa tres et quadraginta.

TULLUS HOSTILIUS, ROMANORUM REX TERTIUS.

Mortuo Numa, Tullus Hostilius rex creatus est. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed etiam Romulo ferocior fuit. Eo regnante, bellum inter Albanos et Romanos exortum est. Ducibus Hostilio et Fufetio placuit, paucorum manibus fata utriusque populi committi. Erant apud Romanos trigemini Horatii, trigemini quoque apud Albanos Curiatii. Cum iis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro. Foedus ictum est ea lege, ut unde victoria, ibi quoque imperium esset. Itaque trigemini arma capiunt, et in medium inter duas acies procedunt. Consederant utrinque duo exercitus.

(1) Dies fasti, *giorni ne' quali era permesso di difendere l'altrui e la propria causa in giudizio:* dies nefasti, *giorni nei quali non era permesso al pretore di tenere udienza; dalla parola* fari *parlare.*

(2) *Giano, il più antico re del Lazio, che accolse Saturno ne' suoi stati, e che venne perciò dotato di tale prudenza, che sovvenivasi del passato, e prevedeva l'avvenire; ciò che gli fece dare il soprannome di* Geminus *o* Bifrons, *a due faccie.*

Datur signum, infensisque armis terni juvenes magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt.

Ut primo concursu increpuere arma, horror ingens spectantes perstrinxit. Consertis deinde manibus, statim duo Romani alius super alium exspirantes ceciderunt: tres Albani vulnerati. Ad casum Romanorum conclamavit gaudio exercitus Albanus. Romanos jam spes tota deserebat. Unum Horatium tres Curiatii circumsteterant: is, quamvis integer, quia tribus impar erat, fugam simulavit, ut singulos per intervalla secuturos, separatim aggrederetur. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quum respiciens, videt unum Curiatium haud procul ab se abesse. In eum magno impetu redit, et dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis ut opem ferant fratri, jam Horatius eum occiderat. Alterum deinde, priusquam tertius posset consequi, interfecit.

Jam singuli supererant, sed nec spe nec viribus pares. Alterius erat intactum ferro corpus, et geminata victoria ferox animus. Alter fessum vulnere, fessum cursu trahebat corpus. Nec illud praelium fuit. Romanus exultans, male sustinentem arma conficit, jacentemque spoliat. Romani ovantes ac gratulantes, Horatium accipiunt, et domum deducunt. Princeps ibat Horatius, trium fratrum spolia prae se gerens. Cui obvia fuit soror, quae desponsa fuerat uni ex Curiatiis, visoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, flere et crines solvere coepit. Movit feroci juveni animum comploratio sororis in tanto gaudio publico: stricto itaque gladio, transfigit puellam, simul eam verbis increpans: „ Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum; oblita fratrum, oblita patriae. Sic eat quaecumque Romana lugebit hostem. „

Atrox id visum est facinus patribus plebique; quare raptus est in jus Horatius, et apud judices condemnatus. Jam accesserat lictor (1) injiciebatque

(1) *Littore viene da ligare, legare strettamente. I littori erano ufficiali pubblici, che precedevano i primi magistrati, per*

laqueum. Tum Horatius ad populum provocavit. Interea pater Horatii senex proclamabat, filiam suam jure caesam fuisse; et juvenem amplexus, spoliaque Curiatiorum ostentans, orabat populum ne se orbum liberis faceret. Non tulit populus patris lacrymas, juvenemque absolvit, magis admiratione virtutis, quam jure causae. Ut tamen caedes manifesta expiaretur, pater, quibusdam sacrificiis peractis, transmisit per viam tigillum, et filium capite adoperto, velut sub jugum, misit: quod tigillum *sororium* appellatum est.

Non diu pax Albana mansit: nam Fufetius, dux Albanorum, quum invidiosum se apud cives videret, quod bellum uno paucorum certamine finisset, ut rem corrigeret, Veientes adversus Romanos concitavit. Ipse, ab Tullo in auxilium arcessitus, aciem in collem subduxit, ut fortunam belli experiretur ac sequeretur. Qua re Tullus intellecta; dixit clara voce, suo illud jussu Fufetium facere, ut hostes a tergo circumvenirentur. Quo audito, hostes territi victique sunt. Postera die Fufetius, quum ad gratulandum Tullo venisset, jussu illius quadrigis religatus est, et in diversa distractus. Deinde Tullus Albam propter ducis perfidiam diruit, et Albanos Romam transire jussit.

Roma interim crevit Albae ruinis: duplicatus est civium numerus: mons Caelius urbi additus, et quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae cepit, ibique deinde habitavit. Auctarum virium fiducia elatus, bellum Sabinis indixit: pestilentia insecuta est; nulla tamen ab armis quies dabatur. Credebat enim rex bellicosus salubriora militiae quam domi esse juvenum corpora; sed ipse quoque diuturno morbo est implicitus: tunc fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, nullique rei deinceps, nisi sacris, operam dedit. Me-

far aprir loro il passaggio. Il loro principale uffizio era di arrestare i colpevoli, di sferzarli e decapitarli. Essi portavano un fascio di piccole bacchette di nocciuolo, nel mezzo del quale eravi una scure. I consoli avevano dodici littori, il dittatore ne aveva ventiquattro.

morant Tullum fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

ANCUS MARCIUS, ROMANORUM REX QUARTUS.

Tullo mortuo, Ancum Marcium regem populus creavit. Numae Pompilii nepos Ancus Marcius erat, aequitate et religione avo similis. Tunc Latini, cum quibus, Tullo regnante, ictum foedus erat, sustulerunt animos, et incursionem in agrum Romanum fecerunt. Ancus, priusquam eis bellum indiceret, legatum misit qui res repeteret, eumque morem posteri retinuerunt. Id autem, hoc modo fiebat. Legatus, ubi ad fines eorum venit, a quibus res repetuntur, capite velato, ait: „ Audi, Jupiter; audite, fines hujus populi. Ego sum publicus nuncius populi Romani: verbis meis fides sit. „ Deinde peragit postulata. Si non deduntur res quas exposcit, hastam in fines hostium emittit, bellumque ita indicit. Legatus, qui ea de re mittitur, *fecialis*, ritusque belli indicendi *jus feciale* appellatur.

Legato Romano res repetenti superbe responsum est a Latinis; quare bellum hoc modo eis indictum est. Ancus, exercitu conscripto, profectus, Latinos fudit, et oppidis deletis, cives Romam traduxit. Quum autem in tanta hominum multitudine facinora clandestina fierent, Ancus carcerem in media urbe ad terrorem increscentis audaciae aedificavit: muro lapideo urbem circumdedit, et Janiculum montem, ponte sublicio in Tiberim facto, urbi conjunxit. Pluribus aliis rebus intra paucos annos confectis, immatura morte praereptus, non potuit praestare qualem promiserat regem.

LUCIUS TARQINIUS PRISCUS, ROMANORUM REX QUINTUS.

Anco regnante, Lucius Tarquinius, urbe Tarquiniis profectus, cum conjuge et fortunis omnibus Romam commigravit. Additur haec fabula; scilicet ei ad-

venienti aquila pileum sustulit, et super carpentum, ubi Tarquinius sedebat, cum magno clangore volitans, rursus capiti apte reposuit ; inde sublimis abiit. Tanaquil conjux auguriorum perita regnum ei portenti intellexit: itaque , virum complexa , jussit eum alta sperare. Has spes cogitationesque secum portantes, urbem ingressi sunt , domicilioque ibi comparato Tarquinius, pecunia et industria dignitatem atque etiam Anci regis familiaritatem consecutus est, a quo tutor liberis relictus, regnum intercepit, et ita administravit, quasi jure adeptus fuisset.

Tarquinius Pricus bellum cum Sabinis gessit, in quo bello equitum centurias numero auxit; nomina mutare non potuit, deterritus, ut ferunt, Accii Navii auctoritate. Accius, ea tempestate augur inclytus, id fieri posse negabat, nisi aves addixissent; iratus rex, in experimentum artis, eum interrogavit fieri ne posset quod ipse mente conceperat : Accius, augurio acto, fieri posse respondit. „ Atqui hoc, inquit rex, agitabam an cotem illam secare novacula possem. „ Potes ergo, „ inquit augur, et secuisse dicitur. Tarquinius Sabinos vicit, et filium tredecim annorum, quod in praelio hostem percussisset praetexta et bulla (1) donavit, unde haec ingenuorum puerorum insignia esse coeperunt.

Supererant duo Anci filii , qui aegre ferentes se paterno regno fraudatos esse , regi paraverunt insidias. Ex pastoribus duos ferocissimos deligunt ad patrandum facinus. Ii, simulata rixa, in vestibulo regiae tumultuantur. Quum eorum clamor penitus in regiam pervenisset , vocati ad regem pergunt. Primo uterque simul vociferari coepit, et certatim alter alteri obstrepere . Quum vero jussi essent invicem dicere, unus ex composito rem orditur; dumque intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in ejus caput dejecit, et, relicto telo, ambo foras se proripiunt.

(1) *Piccolo giojello d' oro o d' argento in forma di globo, che i fanciulli di nascita riguardevole portavano al collo sino ai quattordici anni.*

Servius Tullius matre nobili, sed captiva natus est. Quum in domo Tarquinii Prisci educaretur, ferunt prodigium visu eventuque mirabile accidisse. Flammae species pueri dormientis caput amplexa est. Hoc viso Tanaquil summam ei dignitatem portendi intellexit; conjugi suasit, ut eum, non secus ac liberos suos, educaret. Is, postquam adolevit, a Tarquinio gener assumptus est; et quum Tarquinius occisus esset, Tanaquil, celata ejus morte, populum ex superiori parte aedium allocuta, ait; regem, gravi quidem, sed non lethali vulnere accepto, petere, ut, interim dum convalescit, Servii, Tullii dicto audientes essent. Servius Tullius quasi precario regnare coepit, sed recte imperium administravit.

Servius Tullius aliquod urbi decus addere voluit. Jam tum inclytum erat Dianae Ephesiae fanum. Id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. Itaque Latinorum populis suasit, ut et ipsi Romae fanum Dianae cum populo Romano aedificarent. Quo facto, bos mirae magnitudinis cuidam Latino nata dicitur, et responsum somnio datum eum populum summam imperii habiturum, cujus civis bovem illam immolasset. Latinus bovem ad fanum Dianae deduxit, et causam sacerdoti Romano exposuit. Sacerdos callidus dixit eum debere prius vivo flumine manus abluere. Dum Latinus ad Tiberim descendit, sacerdos bovem immolavit. Ita imperium civibus, sibique gloriam vindicavit.

Servius Tullius filiam alteram ferocem, mitem alteram habebat. Duo quoque Tarquinii Prisci filii longe dispares moribus erant; Tullia ferox Tarquinio miti nupserat; Tullia vero mitis Tarquinio feroci; sed mites, seu forte, seu fraude, perierunt; feroces morum similitudo conjunxit. Statim Tarquinius superbus a Tullia incitatus, advocato senatu, regnum paternum repetere coepit: qua re audita, Servius dum ad curiam contendit, jussu

Tarquinii gradibus dejectus, et domum refugiens, interfectus est. Tullia carpento vecta, in forum properavit, virum e curia evocavit, et prima regem salutavit: a quo jussa a turba decedere, quum domum rediret, viso patris corpore, mulionem evitantem, super ipsum corpus carpentum agere praecepit. Unde vicus ille *sceleratus* dictus est. Servius Tullius regnavit annos quatuor et quadraginta.

TARQUINIUS SUPERBUS, ROMANORUM REX SEPTIMUS ET ULTIMUS.

Tarquinius Superbus regnum sceleste occupavit. Tamen bello strenuus, hostes domuit. Urbem Gabios in potestatem redegit fraude Sexti filii. Is, quum indigne ferret eam urbem a patre expugnari non posse, ad Gabinos se contulit, patris in se saevitiam querens. Benigne a Gabinis exceptus est, et paulatim eorum benevolentiam fictis blanditiis allicendo, dux belli electus est. Tum e suis unum ad patrem mittit sciscitatum quidnam se facere vellet. Pater nuncio filii nihil respondit, sed in hortum transiit; ibique inambulans, sequente nuncio, altissima papaverum capita baculo decussit. Nuncius fessus expectando, redit Gabios. Sextus, cognito silentio patris simul ac facto, intellexit quid vellet pater. Primores civitatis interemit, patrique urbem sine ulla dimicatione tradidit.

Postea Tarquinius Superbus Ardeam urbem oppugnavit. Ibi Tarquinius Collatinus sorore regis natus, forte coenabat apud Sextum Tarquinium cum aliis juvenibus regiis. Incidit de uxoribus mentio: quum unusquisque suam laudaret placuit experiri. Itaque equis Romam petunt. Regias nurus in convivio et luxu deprehendunt. Pergunt inde Collatiam: Lucretiam Collatini uxorem inter ancillas in lanificio inveniunt. Ea ergo caeteris praestare judicatur. Paucis interjectis diebus, Sextus Collatiam rediit, et Lucretiae vim attulit. Illa postero die, advocatis patre et conjuge, rem exposuit, et se cultro, quem sub veste texerat, occi-

dit. Conclamant vir paterque, et in exitium regum conjurant. Tarquinio Romam redeunti clausae sunt urbis portae, et exilium indictum.

JUNIUS BRUTUS, ROMANORUM CONSUL PRIMUS.

(*Anno urbis conditae* 244.)

Junius Brutus, sorore Tarquinii natus, quum eamdem fortunam timeret in quam frater inciderat, qui ob divitias et prudentiam, fuerat ab avunculo occisus, stultitiam finxit, unde Brutus dictus est. Profectus Delphos cum Tarquinii filiis, quos pater ad Apollinem muneribus honorandum miserat, baculo sambuceo aurum inclusum Deo donum tulit. Peractis deinde mandatis patris, juvenes Apollinem consuluerunt quisnam ex ipsis Romae regnaturus esset. Responsum est, eum Romae summam potestatem habiturum, qui primus matrem oscularetur. Tunc Brutus perinde atque casu prolapsus, terram osculatus est, quod ea communis sit mater omnium mortalium.

Expulsis regibus, duo consules creati sunt, Junius Brutus et Tarquinius Collatinus, Lucretiae maritus. At libertas modo parta, per dolum et proditionem pene amissa est. Erant in juventute Romana adoloscentes aliquot, sodales Tarquiniorum. Hi de accipiendis nocte in urbem regibus colloquuntur, ipsos Bruti consulis filios in societatem consilii assumunt. Sermonem eorum ex servis unus excepit: rem ad consules detulit. Scriptae ad Tarquinium litterae manifestum facinus fecerunt. Proditores in vincula conjecti sunt, deinde damnati. Stabant ad palum deligati juvenes nobilissimi; sed prae caeteris liberi consulis omnium in se oculos convertebant. Consules in sedem processere suam, missique lictores, nudatos, virgis caedunt, securique feriunt. Supplicii non spectator modo, sed et exactor erat Brutus, qui tunc patrem exuit, ut consulem ageret.

Tarquinius deinde, bello aperto, regnum recuperare tentavit. Equitibus praeerat Aruns Tarqui-

nii filius: rex ipse cum legionibus (1) sequebatur: obviam hosti consules eunt. Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Aruns, ubi Brutum agnovit, inflammatus ira: „ Ille est vir, inquit, „ qui nos patria expulit; en ille nostris decoratus „ insignibus magnifice incedit. „ Tum concitat calcaribus equum, atque in ipsum consulem dirigit: Brutus avide se certamini offert. Adeo infestis animis concurrerunt, ut ambo hasta transfixi ceciderint; fugatus est tamen Tarquinius. Alter consul Romam triumphans rediit. Bruti collegae funus quanto potuit apparatu fecit. Brutum matronae, ut parentem, anno luxerunt.

HORATIUS COCLES.

Porsenna rex Etruscorum ad restituendum Tarquinios, cum infesto exercitu, Romam venit. Primo impetu Janiculum cepit. Non usquam alias ante tantus terror Romanos invasit: ex agris in urbem demigrant; urbem ipsam sepiunt praesidiis. Alia urbis pars muris, alia Tiberi objecto, tuta videbatur. Pons sublicius iter pene hostibus dedit, nisi unus vir fuisset Horatius Cocles, illo cognomine quod in alio praelio oculum amiserat. Is pro ponte stetit, et aciem hostium solus sustinuit, donec pons a tergo interrumperetur: ipsa audacia obstupefecit hostes; ponte rescisso, armatus in Tiberim desiluit, et incolumis ad suos transnavit. Grata erga tantam virtutem civitas fuit; ei tantum agri datum est, quantum una die circumarari potuisset. Statua quoque in comitio posita.

MUCIUS SCAEVOLA.

Quum Porsenna Romam obsideret, Mucius, vir Romanae constantiae, senatum adiit, et veniam tran-

(1) *La legione era il corpo più riguardevole della milizia romana; essa era divisa in coorti, in compagnie, ed in centurie.*

sfugiendi petiit, necem regis repromittens. Accepta potestate, in castra Porsennae venit. Ibi in confertissima turba prope regium tribunal constitit. Stipendium tunc forte militibus dabatur, et scriba cum rege pari fere ornatu sedebat. Mucius illum pro rege, deceptus, occidit. Apprehensus et ad regem pertractus, dextram, accenso ad sacrificium foculo, injecit; hoc supplicii a rea exigens, quod in caede peccasset. Attonitus miraculo rex, juvenem amoveri ab altaribus jussit. Tum Mucius, quasi beneficium remunerans, ait; trecentos sui similes, adversus eum conjurasse. Qua re ille territus, bellum, acceptis obsidibus, deposuit.

CLAELIA VIRGO.

Porsenna Claeliam virginem nobilem inter obsides accepit. Quum ejus castra haud procul ripa Tiberis locata essent, Claelia, deceptis custodibus, noctu egressa, equum, quem sors dederat, arripuit, et Tiberim trajecit. Quod ubi regi nunciatum est, primo ille, incensus ira, Romam legatos misit ad Claeliam obsidem reposcendam. Romani eam ex foedere restituerunt. Tum rex, virginis virtutem admiratus, eam laudavit, ac parte obsidum donare se dixit, permisitque ut ipsa, quos vellet, legeret. Productis obsidibus, Claelia virgines puerosque elegit, quorum aetatem injuriae obnoxiam sciebat, et cum iis in patriam rediit. Romani novam in foemina virtutem novo genere honoris, statua equestri, donavere. In summa via sacra fuit posita virgo insidens equo.

PUBLIUS VALERIUS PUBLICOLA.

Tarquinius Collatinus se consulatu abdicavit, quod invisum esset populo Tarquinii nomen. Itaque consul creatus est Publius Valerius, quo adjutore Brutus reges ejecerat. Hic tamen, quia in locum Bruti mortui alterum consulem non subrogaverat, et domum in alto atque munito loco habe-

bat, in suspicionem regni affectati venit. Quo cognito, apud populum questus est quod de se tale aliquid timuissent, et misit qui domum suam diruerunt. Dempsit etiam secures fascibus, eosque in populi concione submisit, quasi major populi, quam consulis majestas esset. Gratum id multitudini spectaculum fuit. Inde Valerio cognomen Publicolae datum est. Quum quartum consul fuisset, mortuus est adeo pauper, ut funeri sumptus deesset. Collectis a populo nummis, est sepultus, et annuo matronarum luctu honoratus.

FABII TRECENTI SEX.

Vexabantur incursionibus Vejentium Romani. Tum Fabia gens senatum adit. Consul Fabius pro gente loquitur: „ Vos alia bella curate; Fabios „ hostes Vejentibus date: istud bellum privato „ sumptu gerere nobis in animo est. „ Ei gratiae ingentes actae sunt. Consul e curia egressus, comitante Fabiorum agmine, domum rediit. Manat tota urbe rumor: Fabios ad coelum laudibus ferunt; Fabii postera die arma capiunt. Nunquam exercitus neque minor numero, neque clariore fama et admiratione hominum per urbem incessit. Ibant sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis. Ad Cremeram flumen perveniunt. Is opportunus visus est locus communiendo praesidio. Hostes non semel fusi, pacem supplices petunt.

Vejentes pacis impetratae brevi poenituit. Itaque, redintegrato bello, inierunt consilium insidiis ferocem hostem captandi. Multo successu Fabiis audacia crescebat. Quum igitur palati passim agros popularentur, pecora a Vejentibus obviam acta sunt; ad quae progressi Fabii, in insidias, circa ipsum iter locatas, delapsi sunt, et omnes ad unum perierunt. Dies, quo id factum est, inter nefastos relatus fuit: porta, qua profecti fuerant, *scelerata* est appellata. Unus omnino superfuit ex ea gente, qui propter aetatem impuberem, domi relictus fuerat. Is genus propagavit ad Quintum Fabium Maximum, qui Annibalem mora fregit.

AULUS POSTHUMIUS DICTATOR.

Tarquinius ejectus ad Mamilium Tusculanum generum suum confugerat: quum ille, concitato Latio, Romanos graviter urgeret, nova Romae dignitas creata est, quae Dictatura appellata est, major quam consulatus. Tunc etiam creatus est magister equitum, qui dictatori, obsequeretur. Aulus Posthumius dictator (1) factus, cum hostibus apud Regillum lacum conflixit, ubi, quum victoria nutaret, magister equitum equis frenos detrahi jussit, ut irrevocabili impetu ferrentur: itaque et aciem Latinorum fuderunt et castra ceperunt. Tarquinius Cumas se contulisse dicitur, in eaque urbe senio et aegritudine esse confectus.

MENENIUS AGRIPPA.

(*Anno urbis conditae* 261.)

Menenius Agrippa concordiam inter patres plebemque restituit: nam, quum plebs a patribus secessisset, quod tributum et militiam non toleraret, Agrippa, vir facundus, ad plebem missus est; qui, intromissus in castra, nihil aliud quam hoc narrasse fertur: Olim humani artus, quum ventrem otiosum cernerent, ab eo discordarunt, conspiraruntque ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes conficerent. At, dum ventrem domare volunt, ipsi quoque defecerunt, totumque corpus ad extremam tabem venit: inde apparuit ventris haud segne ministerium esse, eumque acceptos cibos per omnia membra disserere, et cum eo in gratiam redierunt. Sic senatus et po-

(1) *Dittatore era un magistrato straordinario che veniva creato in tempi pericolosi per comandare sei mesi, passati i quali, non gli era più permesso di ritenere una tale dignità: il di lui potere era assoluto. Eleggevasi da lui un ufficiale, chiamato generale della cavalleria,* magister equitum, *che faceva eseguire gli ordini di lui, e gli serviva di luogotenente: Il dittatore non poteva combattere che a piedi; e perciò gli faceva d' uopo di ufficiale per comandare la cavalleria.*

pulus, quasi unum corpus, discordia pereunt, concordia valent.

Hac fabula Menenius flexit hominum mentes: plebs in urbem regressa est. Creavit tamen tribunos, qui libertatem suam adversus nobilitatis superbiam defenderent. Paulo post mortuus est Menenius, vir omni vita pariter patribus ac plebi carus; post restitutam civium concordiam carior plebi factus. Is tamen in tanta paupertate decessit, ut, eum populus collatis quadrantibus sepeliret, locum sepulcro senatus publice (1) daret. Potest consolari pauperes Menenius, sed multo magis docere locupletes, quam non sit necessaria solidam laudem cupienti nimis anxia divitiarum comparatio.

QUINCTIUS CINCINNATUS.

Aequi consulem Minucium atque exercitum ejus circumsessos tenebant. Id ubi Romae nunciatum est, tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta si urbem ipsam, non castra, hostes obsiderent: quum autem in altero consule parum esse praesidii videretur, dictatorem dici placuit, qui rem afflictam restitueret. Quinctius Cincinnatus, omnium consensu, dictator est dictus. Ille, spes unica imperii Romani, trans Tiberim quatuor jugerum colebat agrum. Ad quem missi legati, nudum eum arantem offenderunt. Salute data, invicem redditaque, Quinctius togam propere e tugurio proferre uxorem Raciliam jussit, ut senatus mandata togatus audiret.

Postquam absterso pulvere ac sudore, toga indutus processit Quinctius, dictatorem eum legati gratulantes consalutant, quantus terror in exercitu sit exponunt. Quinctius igitur Romam venit, et antecedentibus lictoribus, domum deductus est. Postero die profectus, caesis hostibus, exercitum Romanum liberavit. Urbem triumphans ingressus

(1) *A spese del pubblico.*

est. Ducti ante currum hostium duces, militaria signa praelata: secutus est exercitus praeda onustus; epulae instructae ante omnium domos. Quinctius sexto decimo die dictatura, quam in sex menses acceperat, se abdicavit, et ad boves rediit triumphalis agricola.

CAJUS MARCIUS CORIOLANUS.

Cajus Marcius gentis patriciae, a captis Coriolis urbe Volscorum, Coriolanus dictus est. Patre orbatus, adhuc puer, sub matris tutela adolevit. Sortitus erat a natura nobiles ad laudem impetus, sed quia doctrina non accessit, irae impotens, obstinataeque pervicaciae fuit. Quum prima stipendia facere coepisset adolescens, e multis praeliis quibus interfuit, nunquam rediit, nisi donatus corona aliove militari praemio. In omni vitae ratione nihil aliud sibi proponebat, quam ut matri placeret: quumque illa audiret filium laudari, aut corona donari videret, tum demum felicem se putabat. Ea oblectanda et colenda satiari non poterat. Illa cupiente, uxorem duxit: illius in aedibus cum uxore habitavit.

Coriolanum, post insignem victoriam ejus opera maxime partam, Posthumius consul apud milites laudavit: eum militaribus donis onerare voluit; agri centum jugera, decem captivos, totidem ornatos equos, centum boves et argenti pondus quantum sustinere potuisset, offerebat. Coriolanus vero nihil ex his omnibus accepit, praeter unius hospitis captivi salutem et equum. Consul factus, gravi annona advectum e Sicilia frumentum magno pretio, dandum populo curavit, ut plebs agros, non seditiones coleret. Qua de causa damnatus ad Volscos concessit, eosque adversus Romanos concitavit. Imperator a Volscis factus, ad quartum ab urbe lapidem castra posuit, et agrum Romanum est populatus.

Missi sunt Roma ad Coriolanum oratores de pace, sed atrox responsum retulerunt; iterum deinde missi,

ne in castra quidem recepti sunt. Sacerdotes quoque, suis infulis velati, ad eum iverunt supplices, nec magis animum ejus flexerunt: stupebat senatus, trepidabat populus, viri pariter ac mulieres exitium imminens lamentabantur. Tum Veturia Coriolani mater et Volumnia uxor, duos parvos filios secum trahens, castra hostium petierunt. Ubi matrem aspexit Coriolanus: „ O patria, inquit, „ vicisti iram meam admotis matris meae preci- „ bus, cui tuam in me injuriam condono. „ Complexus inde suos, castra movit, et exercitum ex agro Romano abduxit. Coriolanus postea a Volscis, ut proditor, occisus dicitur.

LUCIUS VIRGINIUS CENTURIO.

Anno trecentesimo ab urbe condita, pro duobus consulibus, decemviri creati sunt, qui allatas e Graecia leges populo proponerent. Unus ex iis Appius Claudius virginem plebeiam adamavit, quam quum Appius non posset pretio ac spe pellicere, clienti suo negotium dedit, ut eam in servitutem deposceret; facile victurus, quum ipse esset et accusator et judex. Lucius Virginius puellae pater tunc aberat militiae causa. Cliens igitur virgini venienti in forum injecit manum, affirmans suam esse servam: eam sequi se jubet; ni faciat, minatur se cunctantem vi abstracturum. Pavida puella stupente, ad clamorem nutricis fit concursus. Quum ille puellam non posset abducere, eam vocat in jus ipso Appio judice.

Interea missi nuncii ad Virginium properant. Is prima luce Romam advenit, quum jam civitas in foro expectatione erecta staret. Virginius statim in forum, lacrymabundus et civium opem implorans, filiam suam deducit. Appius obstinatum gerens animum, in tribunal ascendit, et Virginiam clienti suo addixit. Tum pater, ubi nihil usquam auxilii vidit; „ Quaeso, inquit, Appi, ignosce patrio dolori, sine „ me filiam ultimo alloqui. „ Data venia, pater filiam in secretum abducit. Ab lanio cultrum arri-

pit, et pectus puellae transfigit. Tum ferro sibi viam facit, et respersus cruore ad exercitum profugit. Concitatus exercitus montem Aventinum occupavit; decem tribunos militum creavit; decemviros magistratu se abdicare coegit, eosque omnes aut morte aut exilio mulctavit: ipse Appius Claudius in carcere necatus est.

CAJUS LICINIUS STOLO.

Fabius Ambustus ex duabus filiabus majorem Aulo Sulpitio patricio, minorem Licinio Stoloni plebeio, conjugem dedit. Aulus Sulpitius tribunus militum erat potestate consulari. Quum in ejus domo sorores Fabiae inter se tempus sermonibus tererent, forte incidit ut Sulpitius de foro domum se reciperet, et ejus lictor forem, ut mos est, virga percuteret; minor Fabia moris ejus insueta id expavit: risui sorori fuit miranti sororem id ignorare. Confusam eam quum pater vidisset, sciscitanti confessa est eam esse causam doloris, quod viro plebeio juncta esset. Consolatur filiam Ambustus, polliceturque eosdem honores domi propediem visuram, quos apud sororem viderat. Inde consilia inire coepit cum genero, qui, ubi tribunatum plebis aggressus est, legem tulit ut alter consul ex plebe crearetur. Lex resistentibus patribus, lata tamen est, et primus Licinius Stolo consul e plebe factus.

MARCUS FURIUS CAMILLUS.

Quum Marcus Furius Camillus urbem Falerios obsideret, ludi magister plurimos et nobilissimos inde pueros, velut ambulandi gratia eductos, in castra Romanorum perduxit: quibus Camillo traditis, non erat dubium quin Falisci, deposito bello, sese Romanis dedituri essent; sed Camillus perfidiam proditoris detestatus: „ Non ad similem tui, „ inquit, venisti; sunt belli, sicut et pacis jura: „ arma habemus, non adversus eam aetatem cui „ etiam, captis urbibus, parcitur, sed adversus ar-

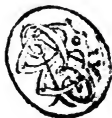
„ matos qui castra Romana oppugnaverunt. „ Denudari deinde ludi magistrum jussit, eum manibus post tergum alligatis in urbem reducendum pueris tradidit, virgasque eis dedit, quibus euntem verberarent. Statim Falisci, beneficio magis quam armis victi, portas Romanis aperuerunt.

Camillus post multa in patriam merita judicio populi damnatus, exulatum abiit. Urbe egrediens, a Diis precatus esse dicitur, ut si innoxio sibi ea injuria fieret, desiderium sui facerent ingratae patriae quamprimum; neque multo postea res evenit. Nam Galli Senones Clusium Etruriae oppidum obsederunt. Clusini novo (1) bello exterriti, ab Romanis auxilium petierunt. Missi sunt Roma tres legati, qui Gallos monerent, ut ab oppugnatione desisterent. Ex his legatis unus contra jus gentium in aciem processit, et ducem Senonum interfecit. Qua re commoti Galli, petitis in deditionem legatis nec impetratis, ad urbem venerunt, et exercitum Romanum apud Alliam fluvium ceciderunt die decimo sexto calendas augusti : qui dies inter nefastos relatus, *Alliensis* dictus est.

Galli victores paulo ante solis occasum ad urbem Romam perveniunt. Postquam hostes adesse nuntiatum est, juventus Romana duce Manlio in arcem conscendit; seniores vero domos ingressi, adventum Gallorum obstinato ad mortem animo expectabant. Qui inter eos curules (2) magistratus gesserant, ornati honorum insignibus in vestibulis aedium eburneis sellis insedere, ut, quum venisset hostis, in sua dignitate morerentur. Interim Galli domos patentes ingressi, vident viros ornatu et vultus majestate Diis simillimos : quum Galli ad eos, veluti simulacra, conversi starent , unus ex his senibus dicitur Gallo barbam suam permulcenti scipionem

(1) *La grande statura dei Galli, la loro forza prodigiosa, la loro armatura diversa da quella degli altri popoli, gli fecero riguardare come nemici di nuova specie.*

(2) *Appellavansi* Cariche curuli, *quelle che davano il diritto di sedere sopra uno scanno d'avorio; questo diritto non apparteneva che ai più riguardevoli magistrati.*

eburneum in caput incussisse. Iratus Gallus eum occidit: ab eo initium caedis ortum est. Deinde caeteri omnes in sedibus suis trucidati sunt.

Galli deinde impetum facere in arcem statuunt. Primo, militem qui tentaret viam, praemiserunt. Tum nocte sublustri sublevantes invicem et trahentes alii alios in summum saxum evaserunt, tanto silentio ut non solum custodes fallerent; sed ne canes quidem, sollicitum animal, excitarent. Anseres non fefellere, quibus in summa inopia Romani abstinuerant, quia aves erant Junoni sacrae; quae res Romanis saluti fuit. Namque clangore anserum alarumque crepitu excitus, Manlius vir bello egregius, caeteros ad arma vocans, Gallos ascendentes dejecit: unde mos iste incessit ut solemni pompa canis in furca suffixus feratur; anser vero velut triumphans in lectica et veste stragula gestetur (1).

Tunc consensu omnium placuit ab exilio Camillum acciri; missi igitur ad eum legati, ipseque dictator absens dictus est. Interim fames utrumque exercitum urgebat: at, ne Galli putarent Romanos ea necessitate ad deditionem cogi, multis locis de Capitolio panis jactatus est in hostium statione. Ea re adducti sunt Galli, ut haud magna mercede obsidionem relinquerent. Pactum est pretium mille pondo auri. Nondum omni auro appenso, Camillus dictator intervenit, collectis Romani exercitus reliquiis; auferri aurum de medio jubet, denunciatque Gallis, ut se ad praelium expediant. Instruit deinde aciem, et Gallos internecione occidit. Ne nuncius quidem cladis relictus est. Dictator, recuperata ex hostibus patria, triumphans urbem ingressus est, et a militibus parens patriae conditorque alter urbis appellatus est.

(1) *Portavasi in trionfo un' oca in uno lettiga e sopra un bel tappeto.*

TITUS MANLIUS TORQUATUS.

Titus Manlius ob ingenii et linguae tarditatem a patre rus relegatus fuerat. Quum audisset patri diem dictam esse a Pomponio tribuno plebis, cepit consilium rudis quidem et agrestis animi, sed pietate laudabile. Cultro succinctus mane in urbem, atque a porta confestim ad Pomponium pergit: introductus cultrum stringit, et super lectum Pomponii stans, se eum transfixurum minatur, nisi ab incoepta accusatione desistat. Pavidus tribunus, quippe qui cerneret ferrum ante oculos micare, accusationem dimisit. Ea res adolescenti honori fuit, quod animum ejus acerbitas paterna a pietate non avertisset, ideoque eodem anno tribunus militum factus est.

Quum postea Galli ad tertium lapidem trans Anienem fluvium castra posuissent, exercitus Romanus ab urbe profectus est, et in citeriore ripa fluvii constitit. Pons in medio erat: tunc Gallus eximia corporis magnitudine in vacuum pontem processit, et quam maxima voce potuit: „ Quem nunc, inquit, Roma fortissimum habet, is procedat ad pugnam, ut eventus ostendat utra gens bello sit melior. „ Diu inter primores juvenum Romanorum silentium fuit. Tum Titus Manlius ex statione ad imperatorem pergit: „ Injussu tuo, inquit, imperator, extra ordinem nunquam pugnaverim, non, si certam victoriam videam: Si tu permittis, volo isti belluae ostendere me ex ea familia ortum esse, quae Gallorum agmen ex rupe Tarpeja deturbavit. „ Cui imperator: „ Macte virtute, inquit, Tite Manlii, esto; perge, et nomen Romanum invictum praesta. „

Armant deinde juvenem aequales; scutum capit, Hispano cingitur gladio ad propiorem pugnam habili. Expectabat eum Gallus stolide laetus, et linguam ab irrisu exerens. Ubi constitere inter duas acies, Gallus ensem cum ingenti sonitu in arma Manlii dejecit. Manlius vero insinuavit sese inter corpus et arma Galli, atque uno et altero ictu

ventrem transfodit: jacenti torquem detraxit, quem cruore respersum collo circumdedit suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani alacres obviam militi suo progrediuntur, et gratulantes laudantesque ad imperatorem perducunt. Manlius inde Torquati nomen accepit.

Idem Manlius, postea consul factus, bello Latino, ut disciplinam militarem restitueret, edixit ne quis extra ordinem in hostes pugnaret. Forte filius ejus accessit prope stationem hostium: is qui Latino equitatui praeerat, ubi consulis filium agnovit. „ Visne, inquit, congredi mecum, ut sin„ gularis praelii eventu cernatur quantum eques „ Latinus Romano praestet?" Movit ferocem animum juvenis seu ira, seu detrectandi certaminis pudor. Oblitus itaque imperii paterni in certamen ruit, et Latinum ex equo excussum transfixit, spoliisque lectis in castra ad patrem venit. Extemplo filium aversatus consul, milites classico advocat; qui postquam frequentes convenere: „ Quando„ quidem, inquit, tu, fili, contra imperium „ consulis pugnasti, opertet ut disciplinam poena „ tua restituas. Triste exemplum, sed in poste„ rum salubre juventuti eris. I, lictor, deliga ad „ palum." Metu omnes obstupuere; sed, postquam cervice caesa, fusus est cruor, in questus et lamenta erupere. Manlio Romam redeunti seniores tantum obviam exierunt: juventus et tunc eum et omni deinde vita exsecrata est.

PUBLIUS DECIUS.

P. Decius sub Valerio consule tribunus militum fuit. Quum exercitus Romanus in angustiis clausus esset, Decius conspexit editum collem, imminentem hostium castris. Accepto praesidio, verticem occupavit, hostes terruit, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum. Ipse intempesta nocte per medias hostium custodias somno oppressas incolumis evasit. Quare ab exercitu donatus est corona civica, quae dabatur

ei, qui obsidione cives liberasset. Consul fuit bello Latino cum Manlio Torquato. Tunc, quum utrique consuli somnio obvenisset eum populum victorem fore, cujus dux in praelio cecidisset, convenit inter eos, ut is cujus cornu in acie laboraret, Diis se Manibus devoveret: Inclinante sua parte, Decius se et hostes Diis Manibus devovit. Armatus in equum insiluit, ac se in medios hostes immisit. Corruit obrutus telis, et victoriam suis reliquit.

VALERIUS CORVINIUS.

Bello Gallico, quum Romani in stationibus quieti tempus tererent, Gallus quidam magnitudine atque armis insignis ante alios progressus est; quatiensque scutum hasta, quum silentium fecisset, unum e Romanis per interpretem provocavit, qui secum ferro decerneret. Marcus erat Valerius tribunus militum, adolescens, qui prius sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit: tunc res visu mirabilis accidisse fertur; nam quum jam manum consereret Valerius, repente in galea ejus corvus insedit in hostem versus. Ales non solum captam semel sedem tenuit, sed quotiescumque certamen initum est, levans se alis, os oculosque Galli rostro et unguibus appetiit. Hostem territum talis prodigii visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obtruncat. Corvus e conspectu elatus, orientem petit. Inde Valerius Corvinus dictus est.

Valerius Corvinus, annos tres et viginti natus, consul creatus, Samnites bis praelio fudit. Non alius dux militi carior fuit, quia nullus militi familiarior. Omnia inter infimos militum munia haud gravate obibat. In ludo etiam militari, quum velocitatis viriumque certamina inter se aequales ineunt, Valerius ipse cum eis certabat, nec quemquam aspernabatur parem, qui se offerret. Semper comis et eodem vultu seu vinceret, seu vinceretur. Quum postea in exercitu orta esset gravis seditio, parsque militum a caeteris defecisset, et

ducem sibi fecisset, adversus eos Valerius dictator missus est: qui ubi in conspectum venit, benigne milites allocutus, extemplo omnium iras permulsit, seditionemque compressit: adeo hominum animos conciliat comitas affabilitasque sermonis!

SPURIUS POSTHUMIUS.

(*Anno urbis conditae* 433.)

Spurius Posthumius consul, quum bellum adversus Samnites gereret, a Pontio Thelesino duce hostium in insidias inductus est: is namque simulatos transfugas misit, qui Romanos monerent Luceriam Apuliae urbem a Samnitibus obsideri. Non erat dubium quin Romani Lucerinis, bonis ac fidelibus sociis, opem ferrent. Luceriam duae viae ducebant, altera longior et tutior, altera brevior et periculosior. Festinatio breviorem elegit. Itaque quum in insidias venissent, qui locus *Furculae Caudinae* vocabatur, et fraus hostilis apparuisset, retro viam, qua venerant, repetunt; at eam hostium praesidio clausam inveniunt: Sistunt igitur gradum, et omni spe evadendi adempta, intuentes alii alios, diu immobiles silent; deinde erumpunt in querelas adversus duces, quorum temeritate in eum locum erant adducti. Ita noctem, tum cibi, tum quietis immemores, traduxerunt.

Nec Samnites ipsi quid sibi faciendum in re tam laeta sciebant. Pontius accitum patrem Herennium, rogavit quid fieri placeret. Is, ubi audivit inter duos saltus clausum esse exercitum Romanum, dixit aut omnes esse occidendos, ut vires frangerentur, aut omnes dimittendos esse incolumes, ut beneficio obligarentur. Neutra sententia accepta fuit: interea Romani necessitate victi, legatos mittunt qui pacem petant. Pax concessa est ea lege ut omnes sub jugum traducerentur. Itaque paludamenta consulibus detracta, ipsique primi sub jugum missi, deinde singulae legiones: Circumstabant armati hostes exprobrantes illudentesque. Romanis e saltu egressis, lux ipsa morte tristior fuit: pudor fu-

gere colloquia et coetus hominum cogebat. Sero Romam ingressi sunt, et se in suis quisque aedibus abdiderunt.

Deliberante senatu de pace Caudina, Posthumius sententiam dicere jussus: „ Turpi sponsione, in„ quit, qua me obstrinxi, non tenetur populus „ Romanus, quando ejus injussu facta est; nec „ quidquam ex ea praeter corpus meum debetur „ Samnitibus. Iis dedite me nudum victumque: in „ me unum saeviant; exsolvam religione popu„ lum. „ Senatus hanc animi magnitudinem admiratus, Posthumium laudavit, ejusque sententiam secutus est. Traditus est igitur Posthumius fecialibus, qui eum ad Samnites ducerent. Vestis ei detracta, manus post tergum vinctae sunt; quumque apparitor, verecundia majestatis, Posthumium laxe vinciret: „ Quin tu, inquit ipse Posthumius, adducis (1) lorum, ut justa fiat deditio? „ Tum ubi in coetum Samnitium venit, facta deditione, Posthumius fecialis femur genu, quanta potuit vi, percussit, et clara voce, ait, se Samnitem civem esse, illum legatum: fecialem a se contra jus gentium violatum; eo justius bellum adversus Samnites fore. Accepta non fuit a Samnitibus ista deditio Posthumiusque in castra Romana inviolatus rediit.

LUCIVS PAPIRIUS CURSOR.

Lucius Papirius, quum dictatorem se adversis omnibus contra Samnites profectum esse sensisset, ad auspicia repetenda Romam regressus est, ac prius Quinto Fabio magistro equitum edixit, ut sese loco teneret, neu, absente se, manum cum hoste consereret. Fabius, post dictatoris profectionem, opportunitate ductus, acie cum Samnitibus conflixit. Neque melius res geri potuisset, si adfuisset dictator. Non miles duci, non dux militi defuit.

(1) Quin tu adducis lorum? *Perchè non stringi tu la coreggia? Era costume di legar le mani a coloro che venivano consegnati a'nemici. Il littore, pel rispetto che avea di Postumio non osava stringere la cordella.*

Viginti millia hostium eo die caesa traduntur. Haud multo post dictator advenit plenus minarum iraeque. Statim, advocata concione, spoliari magistrum equitum, virgasque ac secures expediri jussit. Tum Fabius militum fidem implorare coepit. Clamor in tota concione est ortus; alibi preces, alibi minae audiebantur. Itaque res in posterum diem est dilata.

Magister equitum noctu clam ex castris Romam profugit: quem dictator ipse secutus est. Vocato senatu, iterata contentio est; prehendi Fabium Papirius jussit. Tum Fabii pater ad populum provocavit. Populus Romanus ad preces et obtestationem versus, oravit dictatorem ut veniam adolescentiae Fabii daret. Ipse adolescens ejusque pater procumbere ad genua dictatoris coeperunt, iramque deprecari. Tot precibus cessit Papirius. Is fuit vir non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Praecipua pedum pernicitas inerat, quae cognomen etiam dedit. Idem comis et jocorum studiosus. Quadam die inambulans ante tabernaculum, praetorem Praenestinum, qui per timorem segnius suos in praelium duxerat, vocari jussit, et postquam eum graviter increpuit: „ Lictor, expedi, inquit, secures: „ et quum praetorem vidisset metu mortis attonitum: „ Agedum, „ lictor, inquit, exscinde radicem hanc incommodam ambulantibus. „ Deinde praetorem mulcta dicta dimisit.

PUBLIUS VALERIUS LAEVINUS.

(*Anno urbis conditae* 471.)

Tarentinis, quod Romanorum legatis injuriam fecissent, bellum indictum est. Quibus auxilio venit Pyrrhus, rex Epirotarum, qui genus ab Achille ducebat. Contra Pyrrhum missus est consul Laevinus, qui, quum exploratores regis cepisset, jussit eos per castra Romana circumduci, tumque incolumes dimitti, ut ea quae vidissent, Pyrrho renuntiarent. Mox commissa pugna, quum jam hostes

pedem referrent, rex elephantos in Romanorum agmen agi jussit; tuncque mutata est praelii fortuna. Romanos vastorum corporum moles, terribilisque superadstantium armatorum species turbavit. Equi etiam ad conspectum et odorem belluarum exterriti, sessores aut excutiebant, aut secum in fugam abripiebant. Nox praelio finem fecit.

Pyrrhus captivos Romanos summo honore habuit; occisos sepelivit, quos quum adverso vulnere et truci vultu etiam mortuos jacere cerneret, manus ad coelum tulisse dicitur cum hac voce: „ Ego „ talibus viris brevi orbem terrarum subegissem. „ Deinde ad urbem Romam magnis itineribus contendit; omnia igne et ferro vastavit: ad vicesimum ab urbe lapidem castra posuit. Pyrrho obviam venit Laevinus cum novo exercitu; quo viso rex ait sibi eamdem adversus Romanos esse fortunam, quam Herculi adversus hydram, cui tot capita renascebantur, quot praecisa fuerant: deinde in Campaniam se recepit; missos a senatu de redimendis captivis legatos, honorifice excepit; captivos sine pretio reddidit, ut Romani, cognita jam ejus virtute, cognoscerent etiam liberalitatem.

Erat Pyrrho, utpote magno et forti viro, mitis ac placabilis animus; solet enim magni animi comes esse clementia. Ejus humanitatem experti sunt Tarentini: ii scilicet, quum sero intellexissent se pro socio dominum accepisse, sortem suam liberis vocibus querebantur, et de Pyrrho multa temere effutiebant, maxime ubi vino incaluerant. Itaque arcessiti ad regem sunt nonnulli, qui de eo in convivio proterve locuti fuerant; sed periculum simplex confessio culpae discussit. Nam quum rex percontatus fuisset, an ea, quae ad aures suas pervenerant, dixissent? „ Et haec diximus, in- „ quiunt, rex; et nisi vinum defecisset, longe „ plura et graviora dicturi fuimus. „ Pyrrhus qui malebat vini, quam hominum eam culpam videri, subridens, eos dimisit.

Pyrrhus igitur, quum putaret sibi gloriosum fore pacem et foedus cum Romanis post victoriam fa-

cere, Romam misit legatum Cineam, qui pacem aequis conditionibus proponeret. Erat is regi familiaris, magnaque apud eum gratia valebat. Dicere solebat Pyrrhus, se plures urbes Cineae eloquentia, quam armorum vi, expugnasse. Cineas tamen regiam cupiditatem non adulabatur: nam quum in sermone Pyrrhus ei sua consilia aperiret, dixissetque se velle Italiam ditioni suae subjicere, respondit Cineas: „ Superatis Romanis, quid agere „ destinas, o rex? „ Italiae vicina est Sicilia, inquit Pyrrhus, nec difficile erit eam armis occupare. Tunc Cineas: „ Occupata Sicilia, quid postea actu- „ rus es? „ Rex, qui nondum Cineae mentem perspicie- „ bat: „ In Africam, inquit, trajicere mihi animus est. „ „ Pergit Cineas: „ Quid deinde, o rex? „ Tum deni- „ que, „ mi Cinea, ait Pyrrhus, nos quieti dabimus, „ dulcique otio fruemur. „ Quin tu, respondit Cineas, „ isto otio jam nunc frueris? „

„ Romam itaque venit Cineas, et domos principum cum ingentibus donis circumibat. Nusquam vero receptus est: non a viris solum, sed et a mulieribus spreta ejus munera. Introductus deinde in curiam, quum regis virtutem propensumque in Romanos animum verbis extolleret, et de conditionum aequitate dissereret, sententia senatus ad pacem et foedus faciendum inclinabat; tum Appius Claudius senex et caecus in curiam lectica deferri se jussit, ibique gravissima oratione pacem dissuasit: itaque responsum Pyrrho a senatu est, eum, donec Italia excessisset, pacem cum Romanis habere non posse. Senatus quoque vetuit captivos omnes, quos Pyrrhus reddiderat, ad veterem statum redire priusquam bina hostium spolia retulissent. Quare legatus ad regem reversus est: a quo, quum Pyrrhus quaereret qualem Romam comperisset, respondit, urbem sibi templum, senatum vero consessum regum esse visum.

CAJUS FABRICIUS.

Cajus Fabricius unus fuit ex legatis qui ad Pyrrhum de captivis redimendis venerant. Cujus post-

quam audivit Pyrrhus magnum esse apud Romanos nomen ut viri boni et bello egregii, sed admodum pauperis, eum prae caeteris benigne habuit, eique munera atque aurum obtulit. Omnia Fabricius repudiavit. Postero die quum illum Pyrrhus vellet exterrere conspectu subito elephantis, imperavit suis, ut bellua post aulaeum admoveretur, Fabricio secum colloquenti. Quod ubi factum est, signo dato remotoque aulaeo repente bellua stridorem horrendum emisit, et proboscidem super Fabricii caput suspendit. At ille placidus subrisit, Pyrrhoque dixit: „ Non me hodie magis tua commovet bellua, „ quam heri tuum aurum pellexit. „

Fabricii virtutem admiratus Pyrrhus, illum secreto invitavit, ut patriam desereret, secumque vellet vivere, quarta etiam regni sui parte oblata; cui Fabricius respondit: „ Si me virum bonum ju- „ dicas, cur me vis corrumpere? Sin vero malum, „ cur me ambis? „ Anno interjecto, omni spe pacis inter Pyrrhum et Romanos conciliandae ablata, Fabricius consul factus, contra eum missus est. Quumque vicina castra ipse et rex haberent, medicus regi nocte ad Fabricium venit, eique pollicitus est, si praemium sibi proposuisset, se Pyrrhum veneno necaturum. Hunc Fabricius vinctum reduci jussit ad dominum, et Pyrrho dici quae contra caput ejus medicus spopondisset. Tunc rex admiratus eum dixisse fertur: „ Ille est Fabricius qui „ difficilius ab honestate, quam sol a suo cursu „ posset averti. „

Quum Fabricius apud Pyrrhum legatus esset, Cineam audivit narrantem esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumdemque dicere omnia quae faceremus ad voluptatem esse referenda. Tunc Fabricium exclamasse ferunt: „ Utinam id „ hostibus nostris persuadeatur, quo facilius vinci „ possint, quum se voluptatibus dederint! „ Nihil magis ab ejus vita alienum, quam voluptas et luxus. Tota ejus supellex argentea salino uno constabat, et patella ad usum sacrorum, quae tamen ipsa corneo pediculo sustinebatur. Coquebat ad

focum radices et herbas, quas in agro repurgando vulserat, quum legati a Samnitibus ad eum venerunt, magnamque ei pecuniam obtulerunt; quibus respondit: „ Quamdiu cupiditatibus imperare „ potero nihil mihi ista pecunia opus erit: hanc ad „ illos reportate qui ea indigent. „

Cajus Fabricius cum Rufino viro nobili simultatem gerebat ob morum dissimilitudinem, quum ille pecuniae contemptor esset, hic vero avarus et furax existimaretur. Quia tamen Rufinus, egregius, fortis ac bonus imperator erat, magnumque et grave bellum imminere videbatur, Fabricius auctor fuit, ut Rufinus consul crearetur: quumque is deinde Fabricio gratias ageret, quod se homo inimicus consulem fecisset: „ Nihil est, inquit Fabricius, quod „ mihi gratias agas, si malui compilari quam ve- „ nire (1) „ Eumdem postea Fabricius censor (2) factus senatu movit, quod argenti facti decem pondo haberet. Fabricius omnem vitam in gloriosa paupertate exegit, adeoque inops decessit, ut unde dos filiarum expediretur, non reliquerit. Senatus, patris sibi partes desumpsit, et datis ex communi aerario dotibus, eas collocavit.

MANIUS CURIUS.

Manius Curius contra Samnites profectus, eos ingentibus praeliis vicit. Romam regressus in concione ait: „ Tantum agri cepi, ut solitudo futura „ fuerit, nisi tantum hominum cepissem: tantum

(1) Si malui compilari quam venire: *Se ho amato meglio d'essere predato, che venduto. Con un console avaro erasi in pericolo d'essere saccheggiato; ma con un console poco sperimentato nella guerra, si sarebbe corso rischio d'essere fatto prigione, e venduto come schiavo.*

(2) *Il censore era uno de'primari magistrati Romani, incaricato d' invigilare sulla polizia della città, e sui costumi de'suoi abitanti. Egli aveva il diritto di scacciare dal senato coloro che avevan commesso una qualche azione indegna del loro carattere. Privava pure i cavalieri Romani dell'anello d' oro, e del cavallo mantenuto a spese del pubblico, allorchè disonoravansi colla loro malvagia condotta.*

„ porro hominum cepi, ut fame perituri fuerint, nisi „ tantum agri cepissem. „ Ex tam opulenta victoria adeo ditari noluit, ut quum a malevolis intervessae pecuniae argueretur, gutto ligneo, quo uti ad sacrificia consueverat, in medium prolato, juraverit se nihil amplius de praeda hostili in domum suam intulisse. Legatis Samnitum aurum offerentibus, quum ipse rapas in foco torreret: „ Malo, inquit, haec in „ fictilibus meis esse, et aurum habentibus imperare. „ Agri captivi septena jugera populo viritim divisit: quumque ei senatus jugera quinquaginta assignaret, plus accipere noluit, quam singulis fuerat datum, dixitque malum esse civem, cui non idem quod aliis satis esse posset.

Postea Curius consul creatus adversus Pyrrhum missus est: quumque ea de causa delectum haberet, et juniores taedio belli nomina non darent, conjectis in sortem omnibus tribubus, primum nomen urna extractum citari jussit. Quum adolescens non responderet, bona ejus hastae subjecit. Tunc ille ad tribunos plebis cucurrit, de injuria sibi facta graviter querens, eorumque opem implorans. At Curius et bona ejus et ipsum quoque vendidit, dixitque non esse Reipublicae opus eo cive, qui parere nesciret; neque tribuni plebis adolescenti auxilio fuerunt; posteaque res in consuetudinem abiit, ut delectu rite acto, qui militiam detrectaret, in servitutem venderetur. Hoc terrore caeteri adacti nomina promptius dederunt.

His copiis Curius Pyrrhi exercitum cecidit, deque eo rege triumphavit. Insignem triumphum fecerunt quatuor elephanti cum turribus suis, tum primum Romae visi. Victus rex in Epirum reversus est; sed relicto in urbe Tarentina praesidio, fidem sui reditus fecerat (1). Itaque quum bellum renovaturus putaretur, Manium Curium iterum consulem fieri placuit; sed inopinata mors regis

(1) Relicto praesidio fidem sui reditus fecerat: *avendo lasciata una guarnigione a Taranto, egli aveva fatto credere che ritornerebbe.*

Romanos metu liberavit. Pyrrhus enim, dum Argos oppugnat, urbem jam ingressus, a juvene quodam Argivo lancea leviter vulneratus est: mater adolescentis, anus paupercula, cum aliis mulieribus e tecto domus praelium spectabat: quae, quum vidisset Pyrrhum in auctorem vulneris sui magno impetu ferri, periculo filii sui commota, protinus tegulam corripuit, et utraque manu libratam, in caput regis dejecit.

PRIMUM BELLUM PUNICUM

APPIUS CLAUDIUS CAUDEX.

(*Anno urbis conditae* 490.)

Appio Claudio consule coeptum est primum adversus Poenos bellum. Quum Messanam Siciliae urbem Carthaginienses et Hiero rex Syracusanus obsiderent, Appius Claudius ad Messanam liberandam missus est. Consul primo, ad explorandos hostes, nave piscatoria trajecit fretum, inter Italiam et Siciliam interjectum. Ad quem venerunt nuncii ab Hannone Poenorum duce, hortantes ad pacem conservandam. Quum vero consul nullas conditiones admitteret, nisi Poeni ab oppugnatione desisterent, iratus, Hanno exclamavit, se non esse passurum, Romanos vel manus in mari Siculo abluere. Non tamen potuit prohibere, quin Claudius in Siciliam legionem traduceret, et Poenos Messana expelleret. Deinde Hiero apud Syracusas victus est. Qui, eo periculo territus, Romanorum amicitiam petiit, et in eorum societate postea constanter permansit.

CAJUS DUILIUS.

Cajus Duilius Poenos navali praelio primus devicit. Is, quum videret naves Romanas a Punicis velocitate superari, manus ferreas, quas corvos vocavere, instituit. Ea machina Romanis magno usui

fuit: nam, injectis illis corvis, hostilem navem apprehendebant, deinde, superjecto ponte, in eam insiliebant, et gladio, velut in pugna terrestri, dimicabant; unde Romanis, qui robore praestabant, facilis victoria fuit. Inter pugnandum triginta hostium naves captae sunt, tredecim mersae. Duilius victor Romam reversus est; et primus navalem triumphum egit. Nulla victoria Romanis gratior fuit, quod, invicti terra, jam etiam mari plurimum possent. Itaque Duilio concessum est, ut per omnem vitam, praelucente funali et praecinente tibicine, a coena publice rediret.

Annibal, dux classis Punicae, e navi, quae jam capienda erat, in scapham saltu se demisit, et Romanorum manus effugit. Veritus autem ne in patria classis amissae poenas daret, civium offensam astutia avertit: nam ex illa infelici pugna, priusquam cladis nuncius domum perveniret, quemdam ex amicis Carthaginem misit; qui curiam ingressus. „Vos, inquit, consuluit Annibal, quum „dux Romanorum magnis copiis maritimis in„structus advenerit, an cum eo confligere de„beat? „ Acclamavit universus senatus: „ Non est „dubium quin confligendum sit. „ Tum ille; „ Fe„cit, inquit, et victus est. „ Ita non potuerunt factum damnare quod ipsi fieri debuisse judicaverant. Sic Annibal, victus, crucis supplicium effugit: nam eo poenae genere dux, re male gesta, apud Poenos afficiebatur.

AULUS ATILIUS CALATINUS.

Atilius Calatinus consul paucis navibus magnam Poenorum classem superavit: sed postea, quum temere exercitum in vallem iniquam duxisset, ab hostibus circumventus est. Romanos eximia virtus Calpurnii tribuni militum servavit. Is enim ad consulem accessit, eique; „ Censeo, inquit, jubeas „milites quadringentos ire ad hanc rupem inter „medios hostes editam atque asperam, eamque „occupare. Futurum enim profecto est ut hostes

„ properent ad occursandum nostris militibus, atque „ ita circa eam rupem atrox pugna fiat: at tu in- „ terea tempus habebis exercitus ex loco infesto „ educendi. Alia, nisi haec salutis via, nulla est. „ Respondit consul: „ Fidum quidem et providum „ hoc consilium videtur; sed quisnam erit qui du- „ cat quadringentos illos milites ad eum locum? „ „ Si alium, inquit Calpurnius, neminem reperis, „ me ad hoc consilium perficiendum uti potes. „ Ego hanc tibi et reipublicae animam do. „

Consul tribuno gratias egit, et quadringentos milites dedit. Quos Calpurnius admonens quem in locum deduceret et quo consilio. „ Moriamur, in- „ quit, commilitones, et morte nostra eripiamus „ ex obsidione circumventas legiones. „ Omnes, nulla spe evadendi, sed amore laudis accensi, proficiscuntur. Mirati sunt primo hostes eam militum manum ad se venire. Deinde, ubi cognitum est, eos ad illam rupem obtinendam iter intendere, adversus illos arma verterunt. Romani repugnant: fit praelium diu anceps. Tandem superat multitudo: quadringenti omnes, perfossi gladiis aut missilibus operti, cadunt. Consul interim, dum ea pugna fit, se in loca edita et tuta subducit.

Virtuti par fuit Calpurnii fortuna: nam ita evenit ut, quum multis locis saucius factus esset, nullum tamen in capite vulnus acciperet. Inter mortuos multis confossus vulneribus, sed adhuc spirans inventus est: convaluit, saepeque postea operam reipublicae strenuam navavit. Ei merces egregii facinoris data est corona graminea, qua nulla nobilior corona fuit in praemium virtutis bellicae apud populum terrarum principem, et quae ab universo exercitu servato decerni solebat.

MARCUS ATILIUS REGULUS.

Marcus Regulus Poenos magna clade affecit. Tunc ad eum Hanno Carthaginiensis venit quasi de pace acturus, sed revera ut tempus traheret, donec novae copiae ex Africa advenirent. Is ubi ad con-

sulem accessit, exortus est clamor, auditaque vox; Idem huic faciendum esse, quod paucis ante annis Cornelio Romano a Poenis factum fuerat. Cornelius porro per fraudem, veluti in colloquium evocatus a Poenis comprehensus fuerat, et in vincula conjectus. Jam Hanno timere incipiebat, sed periculum callido dicto avertit. „ Hoc vos, inquit, si feceritis, nihilo eritis Afris meliores. „ Consul tacere jussit eos, qui par pari referri volebant, et conveniens gravitati Romanae responsum dedit: „ Isto „ te metu, Hanno, fides Romana liberat. „ De pace non convenit, quia nec Poenus serio agebat, et consul victoriam quam pacem malebat.

Regulus deinde in Africam primus Romanorum ducum trajecit. Clypeam urbem et trecenta castella expugnavit: neque cum hominibus tantum, sed etiam cum monstris dimicavit. Nam, quum apud flumen Bagradam castra haberet, anguis mirae magnitudinis exercitum Romanum vexabat: multos milites ingenti ore corripuit; plures caudae verbere elisit: nonnullos ipso pestilentis halitus afflatu exanimavit. Neque is telorum ictu perforari poterat; quippe qui durissima squamarum lorica omnia tela facile repelleret. Confugiendum fuit ad machinas, et advectis balistis, tanquam arx quaedam munita, dejiciendus hostis fuit. Tandem saxorum pondere oppressus jacuit, sed cruore suo flumen et vicinam regionem infecit, Romanosque castra movere coëgit. Corium belluae, centum et viginti pedes longum, Romam misit Regulus.

Regulo ob res bene gestas imperium in annum proximum prorogatum est. Quod ubi cognovit Regulus, scripsit senatui villicum suum in agello, quem septem jugerum habebat, mortuum esse, et servum, occasionem nactum, aufugisse ablato instrumento rustico; ideoque petere se, ut sibi successor in Africam mitteretur, ne, deserto agro, non esset unde uxor et liberi alerentur. Senatus, acceptis litteris, res quas Regulus amiserat, publica pecunia redimi jussit: agellum colendum locavit, et alimenta conjugi ac liberis praebuit.

Regulus deinde crebris praeliis Carthaginiensium opes contudit, eosque pacem petere coëgit, quam quum Regulus nollet nisi durissimis conditionibus dare, illi a Lacedaemoniis auxilium petierunt.

Lacedaemonii Xantippum, virum belli peritissimum, Carthaginiensibus miserunt, a quo Regulus victus est ultima pernicie: duo tantum millia hominum ex omni Romano exercitu remanserunt: Regulus ipse captus, et in carcerem conjectus est. Deinde Romam de permutandis captivis, dato jurejurando, missus est; ut, si non impetrasset, rediret ipse Carthaginem: qui, quum Romam venisset, inductus in senatum, mandata exposuit, et primum ne sententiam diceret, recusavit, causatus se, quoniam in hostium potestatem venisset, jam non esse senatorem. Jussus tamen sententiam aperire, negavit esse utile captivos Poenos reddi; quia adolescentes essent et boni duces, ipse vero jam confectus senectute: cujus quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt.

Regulus deinde, quum retineretur a propinquis et amicis tamen Carthaginem rediit: neque vero tunc ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putavit. Reversum Carthaginienses omni cruciatu necaverunt: palpebris enim resectis aliquandiu in loco tenebricoso tenuerunt: deinde, quum sol esset ardentissimus, repente eductum, intueri coelum coëgerunt: postremo in arcam ligneam incluserunt, in qua undique clavi praeacuti eminebant. Ita, dum fessum corpus, quocumque inclinaret, stimulis ferreis confoditur, vigiliis et dolore continuo extinctus est. Hic fuit Atilii Reguli exitus, ipsa quoque vita, licet per maximam gloriam diu acta, clarior et illustrior.

APPIUS CLAUDIUS PULCHER.

Appius Claudius, vir stultae temeritatis, consul adversus Poenus profectus est. Priorum ducum consilia palam reprehendebat, seque, quo die hostem

vidisset, bellum perfecturum esse jactitabat. Antequam navale praelium committeret, auspicia habuit; quumque pullarius ei nunciasset pullos non exire e cavea neque vesci, irridens jussit eos in aquam mergi, ut saltem biberent, quoniam esse nollent. Quo facto militum animos vana religio incessit: commisso deinde praelio, magna clades a Romanis accepta est; quorum octo millia caesa sunt, viginti millia capta (1). Quare Claudius a populo condemnatus est: ea res calamitati fuit etiam Claudiae consulis sorori; nam, quum illa, a ludis publicis rediens (2), turba premeretur, dixit. „ Utinam frater meus viveret, classemque „ iterum duceret! „ significans optare se ut nimis magna civium frequentia minueretur. Ob istam vocem impiam Claudia quoque damnata est.

CAJUS LUTATIUS.

Cajus Lutatius consul finem primo bello Punico imposuit. Ei in Siciliam advenienti nunciatum est maximam classem Poenorum ex Africa venire: erant autem quadringentae naves onustae commeatu, quem ad exercitum portabant, cui in Sicilia praeerat Amilcar Carthaginiensis. Dux classis Hanno, nobilis Poenus, cui animus erat naves onere levare easque deinde, acceptis ab Amilcare delectis viris, complere. At Lutatius, optimum ratus praevertere Hannonis adventum, et cum classe gravi suisque oneribus impedita confligere, adversus eum ad Aegates insulas cursum intendit: nec longa fuit vi-

(1) *Sarà forse necessario avvertire che fu la temerità di Appio che produsse la sconfitta di lui, e non lo sprezzo d'una cerimonia tanto vana e tanto puerile.*

(2) *Celebravansi in Roma de' giuochi pubblici, ai quali tutto il popolo assisteva. Ve ne avevano di due sorti. Gli uni chiamavansi* Circensi, *perchè celebravansi nel Circo, che era un grande spazio rotondo, ove facevansi le cose de' carri, de' cavalli ed i combattimenti degli animali. Appallavansi gli altri* Scenici, *perchè venivano dati sul teatro ove rappresentavansi le diverse avventure degli Dei del paganesimo.*

ctoriae mora; nam omnes Carthaginiensium naves brevi aut captae aut depressae sunt. Ingens fuit praeda : Poeni victi , pacem postularunt , quae eis hac conditione concessa est , ut omnibus insulis , quae sunt inter Italiam et Africam , decederent, et certum populo Romano vectigal per viginti annos penderent.

SECUNDUM BELLUM PUNICUM

QUINTUS FABIUS MAXIMUS.

(*Anno urbis conditae* 535.)

Annibal, Amilcaris filius, novem annos natus, a patre aris admotus, odium in Romanos perenne juravit. Quae res maxime videtur concitasse secundum bellum Punicum. Nam , Amilcare mortuo , Annibal , causam belli quaerens, Saguntum , urbem Romanis foederatam, evertit. Quapropter Roma missi sunt Carthaginem legati, qui populi Romani querimonias deferrent, et Annibalem, mali auctorem, sibi dedi, postularent. Tergiversantibus Poenis , Quintus Fabius legationis princeps , sinu ex toga facto: „ Hic ego , inquit , porto bellum pa„ cemque; utrum placet, sumite. „ Poenis bellum succlamantibus , Fabius , excussa toga , bellum dare se dixit. Poeni accipere se responderunt , et quo acciperent animo, eodem se gesturos.

Annibal , superatis Pyrenaei et Alpium jugis , in Italiam venit. Publium Scipionem apud Ticinum (1) amnem, Sempronium apud Trebiam, Flaminium apud Trasimenum profligavit (2). Adversus hostem toties victorem missus Quintus Fabius dictator, Annibalis impetum mora fregit ; namque , pristinis edoctus cladibus, belli rationem mutavit.

(1) Ticinus, *il Ticino*; Trebia, *la Trebbia; sono due fiumi di Italia.*

(2) Trasimenus, *il lago di Trasimene, nella Toscana.*

Per loca alta exercitum ducebat, neque ullo loco fortunae se committebat: castris, nisi quantum necessitas cogeret, tenebatur miles. Dux neque occasioni rei bene gerendae deerat, si quà ab hoste daretur, neque ullam ipse hosti dabat. Frumentatum exeunti Annibali opportunus aderat, agmen carpens, palantes excipiens. Ita ex levibus praeliis superior discessit, militemque coepit minus jam aut virtutis suae, aut fortunae poenitere.

His artibus Annibalem Fabius in agro Falerno incluserat; sed ille callidus sine ullo exercitus detrimento se expedivit. Nempe arida sarmenta boum cornibus alligavit, eaque principio noctis incendit: metus flammae relucentis ex capite, boves, velut stimulatos, furore agebat. Hi ergo, accensis cornibus, per montes, per silvas, huc illuc discurrebant. Romani, qui ad speculandum concurrerant, miraculo attoniti, constiterunt: ipse Fabius insidias esse ratus, militem extra vallum egredi vetuit. Interea Annibal ex angustiis evasit. Dein Annibal, ut Fabio apud suos crearet invidiam, agrum ejus, omnibus circa vastatis, intactum reliquit; at Fabius omnem ab se suspicionem propulsavit: nam eumdem agrum vendidit, ejusque pretio captivos Romanos redemit.

Haud grata tamen erat Romanis Fabii cunctatio; eumque pro cauto timidum, pro considerato segnem vocitabant. Augebat invidiam Minucius magister equitum dictatorem criminando: illum in ducendo bello tempus terere, quo diutius in magistratu esset, solusque et Romae et in exercitu imperium haberet. His sermonibus accensa plebs, dictatori magistrum equitum imperio aequavit. Quam injuriam aequo animo tulit Fabius, exercitumque suum cum Minucio divisit. Quum postea Minucius temere praelium commisisset, ei periclitanti auxilio venit Fabius. Cujus subito adventu compressus Annibal, receptui cecinit, palam confessus ab se Minucium, a Fabio se victum esse. Eum quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt: „Nubes ista quae „sedere in jugis montium solebat, tandem cum

„ procella imbrem dedit. „ Minucius, periculo liberatus, Fabium, cui salutem debebat, patrem appellavit, eique deinceps parere non abnuit.

Postea Annibal Tarento per proditionem potitus est. In eam rem tredecim fere juvenes nobiles Tarentini conspiraverant. Hi nocte, per speciem venandi urbe egressi, ad Annibalem, qui haud procul castra habebat, venerunt. Eos laudavit Annibal, monuitque ut, redeuntes, pascentia Carthaginiensium pecora ad urbem agerent, et praedam veluti ex hoste factam praefecto et custodibus portarum donarent. Id iterum saepiusque ab iis factum, eoque consuetudinis adducta res est, ut quocumque noctis tempore dedissent signum, porta urbis aperiretur. Tunc Annibal eos nocte media cum decem millibus hominum delectis secutus est. Ubi portae appropinquarunt, nota juvenum vox vigilem excitavit. Duo primi inferebant aprum vasti corporis. Vigil incautus, dum belluae magnitudinem miratur, venabulo occisus est. Ingressi Poeni, caeteros vigiles sopitos obtruncant. Tum Annibal cum suo agmine ingreditur. Romani passim trucidantur. Livius Salinator Romanorum praefectus, cum iis qui caedi superfuerant, in arcem confugit.

Profectus igitur Fabius ad recipiendum Tarentum, urbem obsidione cinxit. Romanos plurimum adjuvit res levis momenti. Praefectus praesidii Tarentini deperibat amore mulierculae, cujus frater in exercitu Fabii erat. Miles, jubente Fabio, pro perfuga Tarentum transiit, ac per sororem praefecto conciliatus, eum ad tradendam urbem perpulit. Fabius vigilia prima accessit ad eam partem muri, quam praefectus custodiebat. Eo adjuvante, Romani muros inscenderunt. Inde, proxima porta refracta, Fabius cum exercitu intravit. Annibal, audita Tarenti oppugnatione, ad opem ferendam festinavit: quumque ei esset nunciatum urbem captam esse: „ Et Romani, inquit, suum Annibalem habent; eadem, qua ceperamus, arte Tarentum amisimus. „ Quum postea Livius Sali-

nator coram Fabio gloriaretur, quod arcem Tarentinam retinuisset. diceretque eum sua opera Tarentum recepisse, „ Certe, respondit Fabius, „ Tarentum nunquam recepissem, nisi tu perdi- „ disses. „

Quintus Fabius jam senex, filio suo consuli legatus (1) fuit; quumque in ejus castra veniret, filius obviam patri progressus est; duodecim lictores pro more anteibant. Equo vehebatur senex, nec appropinquante consule descendit. Jam ex lictoribus undecim verecundia paternae majestatis, taciti praeterierant. Quod quum consul animadvertisset, proximum lictorem jussit inclamare Fabio patri, ut ex equo descenderet. Pater tum desiliens: „ Non ego, fili, inquit, tuum imperium contempsi, „ sed experiri volui, an scires consulem agere. „ Ad summam senectutem vixit Fabius Maximus, dignus tanto cognomine. Cautior quam promptior habitus est, sed insita ejus ingenio prudentia bello, quod tum gerebatur, aptissima erat. Nemini dubium est quin rem Romanam cunctando restituerit.

PAULUS AEMILIUS, ET TERENTIUS VARRO.

Annibal in Apuliam pervenerat. Adversus eum Roma profecti sunt duo consules Paulus Aemilius et Terentius Varro. Paulo solers Fabii conctatio magis placebat: Varro, autem ferox et temerarius, acriora sequebatur consilia. Ambo apud vicum, qui *Cannae* appellabatur, castra posuerunt. Ibi insitam Varroni temeritatem fortuna aliquo levium praeliorum successu aluerat: itaque invito collega aciem instruxit et signum pugnae dedit. Victus caesusque est Romanus exercitus. Nusquam graviori vulnere afflicta est respublica. Paulus Aemilius, telis obrutus, cecidit: quem quum media in pugna

(1) *Luogotenente : Uffiziale che occupava il primo posto dopo il Console quanto al comando, e serviva sotto i suoi ordini.*

oppletum cruore conspexisset quidam tribunus militum: „ Cape, inquit, hunc equum, et fuge, „ Aemili. „ — „ Quin tu potius, respondit Pau„ lus, abi, nuncia patribus ut urbem muniant, „ ac priusquam hostis victor adveniat, praesidiis „ firment: tu me patere in hac militum meorum „ strage exspirare. „ Alter consul cum paucis equitibus fugit.

Annibali victori quum caeteri gratularentur, suaderentque ut quietem ipse sumeret, et fessis militibus daret; unus ex ejus praefectis Maharbal, minime cessandum ratus, Annibalem hortabatur ut statim Romam pergeret, die quinto victor in Capitolio epulaturus. Quumque Annibali illud consilium non probaretur, Maharbal adjecit: „ Vin„ cere scis, Annibal, sed victoria uti nescis. „ Mora hujus diei satis creditur saluti fuisse urbi et imperio. Postero die ubi primum illuxit, ad spolia legenda Poeni insistunt. Jacebant tot Romanorum millia, ut missi fuerint Carthaginem tres modii annulorum qui ex digitis equitum et senatorum detracti fuerant. Dein Annibal in Campaniam divertit, cujus deliciis et ipse et exercitus ardor elanguit.

Nunquam tantum pavoris Romae fuit, quantum ubi acceptae cladis nuncius advenit. Neque tamen ulla pacis mentio facta est; imo Varroni calamitatis auctori obviam itum est, et gratiae ab omnibus ordinibus actae, quod de republica non desperasset: qui, si Carthaginiensium dux fuisset, temeritatis poenas omni supplicio dedisset. Dum Annibal Capuae segniter et otiose ageret, Romani interim respirare coeperunt. Arma non erant: detracta sunt templis et porticibus vetera hostium spolia. Egebat aerarium: opes suas senatus libens in medium protulit, patrumque exemplum imitati sunt equites. Deerant milites: nomina dederunt quidam adhuc praetextati (1), id est, juniores annis

(1) Praetextati: *I giovani portavano la pretesta sino all'età di diciassette anni. Era questa una veste lunga bianca listata all'intorno di porpora. Essi la lasciavano per prendere la toga virile,* toga virilis, *che era tutta bianca.*

septemdecim, qui satis virium ad ferenda arma habere videbantur; empti sunt publice et armati servi. Id magis placuit quam captivos, licet minore pretio, redimere.

Quum Annibal redimendi sui copiam captivis Romanis fecisset, decem ex ipsis Romam ea de re missi sunt; nec pignus aliud fidei ab iis postulavit Annibal, quam ut jurarent, se, si non impetrassent, in castra redituros. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri potuisset, ut militibus Romanis insitum esset, aut vincere aut mori. Unus ex iis legatis, e castris egressus, velut aliquid oblitus, paulo post reversus fuerat in castra, deinde comites ante noctem assecutus fuerat. Is ergo, re non impetrata domum abiit. Reditu enim in castra se liberatum esse jurejurando interpretabatur. Quod ubi innotuit, jussit senatus illum comprehendi, et vinctum duci ad Annibalem. Ea res Annibalis audaciam maxime fregit, quod senatus populusque Romanus, rebus afflictis, tam excelso esset animo.

MARCUS CLAUDIUS MARCELLUS.

Claudius Marcellus praetor (1) Annibalem vinci posse primus docuit. Quum enim ad Nolam Annibal accessisset, spe urbis per proditionem recipiendae, Marcellus, instructa ante urbis portam acie, cum eo conflixit, et Poenos fudit. Pulsus Annibal exercitum ad Casilinum, parvam Campaniae urbem, duxit. Parvum erat in ea praesidium, et tamen penuria frumenti efficiebat ut nimium hominum esse videretur. Annibal primo cives verbis benignis ad portas aperiendas coepit allicere: deinde quum in fide Romana perstarent, moliri portas et claustra refringere parat. Tum ex urbe ingenti cum tumultu

(1) *Il Pretore era un magistrato stabilito per esercitare la giustizia. Eranvi due pretori, uno per giudicare delle contese che nascevano fra i cittadini*, Praetor urbanus: *l' altro per giudicare le querele che insorgevano fra gli stranieri*, Praetor peregrinus.

erumpunt cohortes duae intus instructae, stragemque Poenorum faciunt. Pudor Annibalem ab incoepto avertit. Itaque, relicto circa Casilinum praesidio, ne omissa res videretur, ipse in hiberna Capuam concessit, partemque majorem hiemis exercitum in tectis habuit.

Mitescente jam hieme, Annibal Casilinum rediit, ubi obsidio continuata oppidanos ad ultimum inopiae adduxerat. Marcellum, cupientem obsessis ferre auxilium, Vulturnus amnis inflatus aquis tenebat; at Gracchus, qui cum equitatu Romano Casilino assidebat, farre ex agris undique convecto, complura dolia implevit, deinde nuncium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperet dolia quae amnis deferret. Insequenti nocte dolia medio missa amne defluxerunt. Aequaliter inter omnes frumentum divisum: id postero quoque die ac tertio factum est. Re detecta, Annibal, catena per medium flumen injecta, intercepit dolia. Tum nuces a Romanis sparsae, quae, aqua defluente, Casilinum deferebantur, et cratibus excipiebantur. Eo commeatu sociorum necessitas aliquandiu sublevata est.

Postremo ad id ventum est inopiae, ut Casilinates lora manderent detractasque scutis pelles, quas fervida molliebant aqua, nec muribus aliove animali abstinuerunt. Quidam ex his avarus murem captum maluit ducentis denariis vendere, quam eo ipse vesci, leniendae famis gratia. Utrique venditori nempe et emptori, sors merita obtigit: nam avaro fame consumpto non licuit sua pecunia frui; emptor vero cibo comparato vixit. Tandem omne herbarum radicumque genus infimis aggeribus muri eruerunt; et quum hostes locum exarassent, Casilinates raparum semen injecerunt. Miratus Annibal exclamavit: „ Eone, usque dum ea nascantur, ad Ca„ silinum sessurus sum? „ Et qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum aequas deditionis conditiones non repudiavit.

Postea, quum Sicilia a Romanis ad Poenos defecisset, Marcellus consul creatus, Syracusas, urbem Siciliae nobilissimam, oppugnavit. Diuturna fuit

obsidio; nec eam, nisi post tres annos cepit Marcellus. Rem confecisset celerius, nisi unus homo ea tempestate Syracusis fuisset. Is erat Archimedes, mirabilis inventor machinarum, quibus omnia Romanorum opera brevi disturbabat. Captis Syracusis, Marcellus eximia hominis prudentia delectatus, ut capiti illius parceretur, edixit. Archimedes, dum in pulvere quasdam formas describeret attentius, patriam suam captam esse non senserat. Miles praedandi causa in domum ejus irrupit, et minantis voce quisnam esset eum interrogavit. Archimedes propter cupiditatem illud investigandi quod requirebat, non respondit. Quaproptes a milite obtruncatus est. Ejus mortem aegre tulit Marcellus, sepulturaeque curam habuit.

Marcellus, recepta Sicilia, quum ad urbem venisset postulavit, ut sibi triumphanti Romam inire liceret. Id non impetravit, sed tantum ut ovans (1) ingrederetur. Pridie injussu senatus in monte Albano triumphavit; inde ovans multam prae se praedam in urbem intulit. Cum simulacro captarum Syracusarum perlata sunt multa urbis ornamenta, nobiliaque signa quibus abundabant Syracusae; quae omnia ad aedem honoris atque virtutis contulit: nihil in suis aedibus, nihil in hortis posuit. Insequenti anno iterum adversus Annibalem missus est. Tumulus erat inter Punica et Romana castra, quem occupare Marcellus cupiebat: at prius locum ipse explorare voluit. Eo cum paucis equitibus proficiscitur; sed in insidias delapsus est, et lancea transfixus occubuit. Annibal inventum Marcelli corpus magnifice sepeliri jussit.

CLADIUS NERO, ET MARCUS LIVIUS SALINATOR.

Asdrubal frater Annibalis, ex Hispania profectus, cum ingentibus copiis in Italiam trajicere parabat.

(1) *Si distinguevano in Roma due qualità di trionfi, il grande ed il piccolo. Chiamavasi quest' ultimo* ovatio, *ovazione, dalla parola* ovis, *perchè s'immolavano degli arieti; e nel grande immolavansi de' tori.*

Actum erat de imperio Romano, si jungere se Annibali potuisset. Itaque Roma profecti sunt duo consules Claudius Nero et Livius Salinator; hic in Galliam Cisalpinam, ut Asdrubali, ab Alpibus descendenti, occurreret; ille vero in Apuliam, ut Annibali se opponeret. Fuerant Livio cum Nerone veteres inimicitiae: tamen, ubi ei collega datus est, injurae quam gravissimam acceperat, oblitus est, et amicitiam cum eo junxit, ne propter privatam discordiam, respublica male administraretur. Ea gratiae reconciliatione laetus senatus digredientes in provincias consules prosecutus est. Ii porro id in mente habebant, ut uterque in sua provincia hostem contineret, neque conjungi aut conferre in unum vires pateretur.

Inter haec Asdrubal, Italiam ingressus, quatuor equites cum litteris ad Annibalem misit: qui, capti, ad Neronem sunt perducti. Consul, cognito Asdrubalis consilio, audendum aliquid improvisum ratus, cum delectis copiis profectus est nocte, et, inscio Annibale, pene totam Italiam emensus, sex dierum spatio ad castra Livii pervenit; amboque collatis signis, Asdrubalem apud Senam vicerunt. Caesa sunt eo praelio quinquaginta sex hostium millia. Ipse Asdrubal, ne tantae cladi superesset, concitato equo, se in cohortem Romanam immisit, ibique pugnans, cecidit. Nero ea nocte, quae pugnam secuta est, pari celeritate qua venerat, in castra sua rediit, antequam Annibal eum discessisse sentiret. Caput Asdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, projici ante hostium stationes jussit. Annibal, viso fratris occisi capite, dixisse fertur: „ Agnosco fortunam Carthaginis. „

PUBLIUS CORNELIUS SCIPIO AFRICANUS.

Publius Cornelius Scipio, nondum annos pueritiae egressus, patrem singulari virtute servavit: nam, quum is in pugna apud Ticinum contra Annibalem commissa graviter vulneratus esset, et in hostium manus jamjam venturus esset, filius, interjecto cor-

pore, Poenis irruentibus se opposuit, et patrem periculo liberavit. Quae pietas Scipioni postea, Aedilitatem (1) petenti, favorem populi conciliavit. Quum obsisterent tribuni plebis, negantes rationem ejus esse habendam, quod nondum ad petendum legitima aetas esset: „ Si me, inquit Scipio, „ omnes quirites aedilem facere volunt, „ satis annorum habeo. „ Tanto inde favore ad suffragia itum est, ut tribuni incoepto destiterint.

Post cladem Cannensem, Romani exercitus reliquiae Canusium perfugerant: quumque ibi tribuni militum quatuor essent, tamen omnium consensu ad Publium Scipionem admodum adoloscentem summa imperii delata est. Tunc Scipioni nunciatum est nobiles quosdam juvenes de Italia deserenda conspirare. Statim in hospitium Metelli, qui conspirationis erat princeps, se contulit Scipio; quumque concilium ibi juvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio: „ Jurate, „ inquit, vos neque rempublicam populi Romani „ deserturos, neque alium civem Romanum deserere „ passuros; qui non juraverit, in se hunc gladium „ strictum esse sciat. „ Haud secus pavidi, quam si victorem Annibalem cernerent, jurant omnes, custodiendosque semetipsos Scipioni tradunt.

Quum Romani duas clades in Hispania accepissent, duoque ibi summi imperatores cecidissent, placuit exercitum augeri, eoque proconsulem mitti; nec tamen quem mitterent satis constabat. Ea de re indicta sunt comitia. Primo populus exspectabat, ut qui se tanto dignos imperio crederent, nomina profiterentur; sed nemo audebat illud imperium suscipere. Moesta itaque civitas erat, et prope consilii inops. Subito Cornelius Scipio quatuor et viginti ferme annos natus, professus est se petere, et in superiore, unde conspici posset,

(1) *L' Edilità era la principale delle dignità curuli; era d'uopo avere trentasette anni per ottenerla. Gli Edili presiedevano a' giuochi pubblici, e prendevansi cura dei sacri edifizj; ed erano così chiamati dalla parola aedes, tempio.*

loco constitit; in quem omnium ora conversa sunt. Deinde ad unum omnes Scipionem in Hispania proconsulem esse jusserunt. At, postquam animorum impetus resedit, populum Romanum coepit facti poenitere. Aetati Scipionis maxime diffidebant. Quod ubi animadvertit Scipio, advocata concione, ita magno elatoque animo disseruit de bello quod gerendum erat, ut homines cura liberaverit, speque certa impleverit.

Profectus igitur in Hispaniam Scipio, Carthaginem novam, qua die venit, expugnavit. Eo congestae erant omnes pene Africae et Hispaniae opes, quibus potitus est. Inter captivos ad eum adducta est eximiae formae adulta virgo. Postquam comperit eam illustri loco inter Celtiberos natam, principique ejus gentis adolescenti desponsam fuisse, arcessitis parentibus et sponso, eam reddidit. Parentes virginis, qui ad eam redimendam satis magnum auri pondus attulerant, Scipionem orabant, ut id ab se donum reciperet. Scipio aurum poni ante pedes jussit, vocatoque ad se virginis sponso: „ Super dotem, inquit, quam accepturus „ a socero es, haec tibi a me dotalia dona acce- „ dent; „ aurumque tollere ac sibi habere jussit. Ille domum reversus, ad referendam Scipioni gratiam, Celtiberos Romanis conciliavit.

Deinde Scipio Asdrubalem victum ex Hispania expulit. Castris hostium potitus, omnem praedam militibus concessit: captivos Hispanos sine pretio domum dimisit; Afros (1) vero vendi jussit. Erat inter eos puer adultus, regii generis, forma insigni, quem percunctatus est Scipio quis et cujas esset, et cur id aetatis in castris fuisset? Respondit puer: „ Numida sum: Massivam populares vocant: „ orbus a patre relictus, apud avum maternum „ Numidiae regem educatus sum: cum avunculo „ Masinissa, qui nuper subsidio Carthaginiensibus „ venit, in Hispaniam trajeci; prohibitus propter

(1) *Scipione risparmiò gli Spagnuoli, ch'egli voleva vincere: ma trattò da nemici gli Affricani.*

„ aetatem a Masinissa, nunquam ante praelium „ inii. Eo die quo pugnatum est cum Romanis, „ inscio avunculo, clam armis equoque sumpto, „ in aciem exivi: ibi, prolapso equo, captus sum „ a Romanis. „ Scipio eum interrogavit velletne ad avunculum reverti? Id vero cupere se dixit puer, effusis gaudio lacrymis. Tum Scipio eum annulo aureo et equo ornato donavit, datisque, qui tuto deducerent, equitibus, dimisit.

Quum Publius Cornelius Scipio se erga Hispanos clementer gessisset, circumfusa multitudo eum regem ingenti consensu appellavit; at Scipio, silentio per praeconem facto, dixit: „ Nomen imperatoris, quo me mei milites appellarunt, mihi „ maximum est: regium nomen, alibi magnum, „ Romae intolerabile est. Si id amplissimum judi„ catis quod regale est, vobis licet existimare re„ galem in me esse animum; sed oro vos ut a re„ gis appellatione abstineatis. „ Sensere etiam barbari magnitudinem animi, qua Scipio id aspernabatur, quod caeteri mortales admirantur et concupiscunt.

Scipio, recepta Hispania, quum jam bellum in ipsam Africam transferre meditaretur, conciliandos prius regum et gentium animos existimavit. Syphacem Maurorum regem primum tentare statuit. Eum, regem totius Africae opulentissimum, magno usui sibi fore sperabat. Itaque legatum cum donis ad eum misit. Syphax amicitiam Romanorum se accipere annuit, sed fidem nec dare nec accipere, nisi cum ipso coram duce Romano, voluit. Scipio igitur in Africam trajecit. Forte incidit, ut eo ipso tempore Asdrubal ad eumdem portum appelleret, Syphacis amicitiam pariter petiturus. Uterque a rege in hospitium invitatus. Coenatum simul apud regem est, et eodem lecto Scipio, atque Asdrubal accubuerunt. Tanta autem inerat comitas Scipioni, ut non Syphacem modo, sed etiam hostem infensissimum Asdrubalem sibi conciliaverit. Scipio, foedere icto cum Syphace, in Hispaniam ad exercitum rediit.

Masinissa quoque amicitiam cum Scipione jungere jamdudum cupiebat. Quare ad eum tres Numidarum principes misit, ad tempus locumque colloquio statuendum. Duos pro obsidibus retineri a Scipione voluit, remisso tertio, qui Masinissam in locum constitutum adduceret. Scipio et Masinissa cum paucis in colloquium venerunt. Ceperat jam ante Masinissam, ex fama rerum gestarum, admiratio viri, sed major praesentis veneratio cepit: erat enim in vultu multa majestas: accedebat promissa caesaries, habitusque corporis non cultus munditiis, sed virilis vere ac militaris, et florens juventa. Prope attonitus ipso congressu, Numida gratias de filio fratris remisso agit: affirmat se ex eo tempore eam quaesivisse occasionem, quam tandem oblatam non omiserit: cupere se illi et populo Romano operam navare. Laetus eum Scipio audivit, atque in societatem recepit.

Scipio deinde Romam rediit et ante annos consul factus est. Ei Sicilia provincia decreta est, permissumque est, ut in Africam inde trajiceret. Qui, quum vellet ex fortissimis peditibus Romanis trecentorum equitum numerum complere, nec posset illos statim armis et equis instruere, id prudenti consilio perfecit. Trecentos juvenes, ex omni Sicilia nobilissimos et ditissimos legit, velut eos ad oppugnandam Carthaginem secum ducturus, eosque jussit quam celerrime arma et equos expedire. Edicto imperatoris paruerunt juvenes, sed longinquum et grave bellum reformidabant. Tunc Scipio remisit illis istam expeditionem, si arma et equos militibus Romanis vellent tradere. Laeti conditionem acceperunt juvenes Siculi. Ita Scipio sine publica impensa suos instruxit ornavitque equites.

Tunc Scipio ex Sicilia in Africam vento secundo profectus est. Tantus erat militum ardor, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae praemia. Celeriter naves e conspectu Siciliae ablatae sunt, conspectaque brevi Africae littora. Espositis copiis, Scipio in proximis tumulis

castrametatus est. Ibi speculatores hostium, in castris deprehensos et ad se perductos, nec supplicio affecit, nec de consiliis ac viribus Poenorum percóntatus est; sed circa omnes Romani exercitus manipulos curavit deducendos: dein interrogavit an ea satis considerassent, quae jussi erant speculari; tum, prandio dato, eos incolumes dimisit. Qua sui fiducia prius animos hostium, quam arma, contudit.

Scipioni in Africam advenienti Masinissa se conjunxit cum parva equitum turma. Syphax vero a Romanis ad Poenos defecerat. Asdrubal Poenorum dux Syphaxque se Scipioni opposuerunt: at Scipio utriusque castra una nocte perrupit et incendit. Syphax ipse captus est, et vivus ad Scipionem pertractus. Quem quum in castra Romana adduci nunciatum esset, omnis velut ad spectaculum triumphi, multitudo effusa est: praecedebat is vinctus; sequebatur nobilium Numidarum turba. Movebat omnes fortuna viri, cujus amicitiam olim Scipio petierat. Regem aliosque captivos Romam misit Scipio: Masinissam, qui egregie rem Romanam adjuverat, aurea corona donavit.

Haec clades Carthaginiensibus tantum terroris intulit, ut Annibalem ex Italia ad tuendam patriam revocaverint; qui, frendens gemensque ac vix lacrymis temperans, mandatis paruit. Respexit saepe Italiae littora, semet accusans quod non exercitum victorem statim a pugna Cannensi Romam duxisset. Jam Zamam venerat Annibal (quae urbs quinque dierum iter a Carthagine abest); inde nuncium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Colloquium haud abnuit Scipio. Dies locusque constituitur. Itaque congressi sunt duo clarissimi suae aetatis duces. Steterunt aliquandiu mutua admiratione defixi. Quum vero de conditionibus pacis inter illos non convenisset, ad suos se receperunt, renunciantes armis rem esse dirimendam. Praelium commissum est, victusque Annibal cum quatuor tantum equitibus fugit.

Carthaginienses, metu perculsi, ad petendam pacem oratores mittunt triginta seniorum principes: qui, ubi in castra Romana venerunt, more adulantium procubuere. Conveniens oratio tam humili adulationi fuit. Veniam civitati petebant non culpam purgantes, sed initium culpae in Annibalem transferentes. Victis leges imposuit Scipio. Legati, quum nullas conditiones recusarent, Romam profecti sunt, ut quae a Scipione pacta essent, ea patrum ac populi auctoritate confirmarentur. Ita pace terra marique parta, Scipio, exercitu in naves imposito, Romam reversus est. Ad quem advenientem concursus ingens factus est. Effusa non ex urbibus modo, sed etiam ex agris turba vias obsidebat. Scipio inter gratulantium plausus triumpho omnium clarissimo, urbem est invectus, primusque nomine victae a se gentis est nobilitatus, Africanusque appellatus.

Annibal, a Scipione victus, suisque invisus, ad Antiochum Syriae regem confugit, eumque hostem Romanis fecit. Missi sunt Roma legati ad Antiochum, in quibus erat Scipio Africanus, qui, cum Annibale collocutus, ab eo quaesivit quem fuisse maximum imperatorem crederet? Respondit Annibal Alexandrum Macedonum regem maximum sibi videri, quod parva manu innumerabiles exercitus fudisset. Interroganti deinde quem secundum poneret, Pyrrhum, inquit, quod primus castrametari docuit, nemoque illo elegantius loca cepit, et praesidia disposuit. Sciscitanti demum quem tertium duceret, semetipsum dixit. Tum ridens Scipio: „ Quidnam, inquit, igitur tu diceres, si me „ vicisses? Me vero, respondit Annibal, et ante „ Alexandrum et ante Pyrrhum et ante alios omnes „ posuissem. „ Ita improvviso assentationis genere, Scipionem, e grege imperatorum velut inaestimabilem secernebat.

Decreto adversus Antiochum bello, quum Syria provincia obvenisset Lucio Scipioni, quia parum in eo putabatur esse animi, parum roboris: Senatus belli hujus gerendi curam mandari volebat col-

legae ejus Cajo Laelio. Surrexit tunc Scipio Africanus frater major Lucii Scipionis, et illam familiae ignominiam deprecatus est: dixit in fratre suo summam esse virtutem, summum consilium, seque ei legatum fore promisit: quod quum ab eo esset dictum, nihil est de Lucii Scipionis provincia commutatum: itaque frater natu major minori legatus, in Asiam profectus est, et tandiu eum consilio operaque adjuvit, donec ei triumphum et cognomen Asiatici peperisset.

Eodem bello filius Scipionis Africani captus fuit, et ad Antiochum deductus. Benigne et comiter adolescentem rex habuit, quamvis ab ejus patre tunc finibus imperii pelleretur. Quum deinde pacem Antiochus a Romanis peteret, legatus ejus Publium Scipionem adiit; eique filium sine pretio redditurum regem dixit, si per eum pacem impetrasset. Cui Scipio respondit: „ Abi, nuncia „ regi me pro tanto munere gratias agere; sed „ nunc aliam gratiam non possum referre, quam „ ut ei suadeam bello absistere, nullamque pacis „ conditionem recusare. „ Pax non convenit; Antiochus tamen Scipioni filium remisit, tantique viri majestatem venerari, quam dolorem ulcisci, maluit.

Victo Antiocho, quum praedae Asiaticae ratio a duobus Scipionibus reposceretur, Africanus prolatum a fratre discerpsit librum, quo acceptae et expensae summae continebantur, indignatus scilicet ea de re dubitari quae sub ipso legato administrata fuisset, et ad eum modum verba fecit: „ Non est quod quaeratis, patres conscripti, an „ parvam pecuniam in aerarium retulerim, qui „ antea illud Punico auro repleverim, neque mea „ innocentia potest in dubium vocari. Quum Africam totam potestati vestrae subjecerim, nihil „ ex ea praeter cognomen retuli. Non igitur me „ Punicae, non fratrem meum, Asiaticae gazae avarum reddiderunt; sed uterque nostrum magis invidia quam pecunia est onustus. „ Tam constantem defensionem Scipionis universus senatus comprobavit.

Deinde Scipioni Africano duo tribuni plebis diem dixerunt, quasi praeda ex Antiocho capta aerarium fraudasset: Ubi causae dicendae dies venit, Scipio magna hominum frequentia in forum est deductus. Jussus causam dicere, sine ulla criminis mentione, magnificam orationem de rebus a se gestis habuit. „ Hac die, inquit, Carthaginem vici: „ eamus in Capitolium, et Diis supplicemus. „ E foro statim in Capitolium ascendit. Simul se universa concio ab accusatoribus avertit, et secuta Scipionem est; nec quisquam, praeter praeconem qui reum citabat, cum tribunis mansit. Celebratior is dies favore hominum fuit, quam quo, triumphans de Syphace rege et Carthaginiensibus, urbem est ingressus. Inde, ne amplius tribunitiis injuriis vexaretur, in Literniam villam concessit, ubi reliquam egit aetatem sine urbis desiderio.

Quum Scipio Africanus Liternii degeret, complures praedonum duces ad eum videndum forte confluxerunt. Scipio eos ad vim facendam venire ratus, praesidium servorum in tecto collocavit, aliaque parabat, quae ad eos repellendos opus erant. Quod ubi praedones animadvertunt, abjectis armis, januae appropinquant, nunciantque se non vitae ejus hostes, sed virtutis admiratores venisse, conspectum tanti viri expetentes; proinde ne gravaretur se spectandum praebere. Id postquam audivit Scipio, fores reserari, eosque introduci jussit. Illi postes januae tanquam religiosissimam aram venerati, cupide Scipionis dexteram apprehenderunt, ac diu deosculati sunt: deinde, positis ante vestibulum donis, laeti quod Scipionem videre contigisset, domum reverterunt. Paulo post mortuus est Scipio moriensque ab uxore petiit; ne corpus suum Romam referretur.

LUCIUS SCIPIO ASIATICUS.

(*Anno urbis conditae* 561.)

Lucius Scipio frater Africani infirmo erat corpore; tamen consul, legato fratre contra Antio-

chum missus est. Quum in Asiam advenisset, ad duo ferme millia ab hoste castra posuit. Antiochus coepit aciem instruere, nec Scipio detrectavit certamen. Quum autem duae acies in conspectu essent, coorta nebula caliginem dedit, quae nihil admodum Romanis, eadem plurimum regiis nocuit; nam humor gladios aut pila Romanorum non hebetabat; arcus vero quibus Antiochi milites utebantur, fundasque et jaculorum amenta emollierat. Itaque fusus est regis exercitus fugatusque. Ipse Antiochus, cum paucis fugiens, in Lydiam concessit. Tum Asiae urbes victori se dediderunt. Lucius Scipio, Romam reversus, ingenti gloria triumphavit, et Asiatici cognomen accepit.

Postea Lucius Scipio simul cum fratre accusatus est acceptae ab Antiocho pecuniae; et quamvis contenderet omnem praedam in aerarium fuisse illatam, damnatus tamen est, et in carcerem duci coeptus. Tunc Tiberius Gracchus, licet Scipionis inimicus, dixit sibi quidem esse cum Scipione simultatem, nec se quidnam gratiae quaerendae causa facere; sed non passurum Lucium Scipionem in carcere atque in vinculis esse, jussitque eum dimitti. Gratiae ingentes a Senatu actae sunt Tiberio Graccho, quod Rempublicam privatis simultatibus potiorem habuisset. Missi deinde quaestores in domum Scipionis, nullum pecuniae regiae vestigium repererunt. Lucio Scipioni collata est ab amicis propinquisque ea pecunia qua mulctatus fuerat: eam vero Scipio noluit accipere.

PUBLIUS SCIPIO NASICA.

Publius Scipio Nasica patrui Scipionis Africani filius, quum adolescens aedilitatem peteret, manumque cujusdam civis Romani rustico opere duratam, more candidatorum, apprehendisset, jocans interrogavit eum, num manibus solitus esset ambulare: quod dictum, a circumstantibus exceptum, ad populum manavit, causamque repulsae Scipioni attulit. Namque omnes rusticae tribus pauper-

tatem sibi ab eo exprobratam judicantes, iram suam adversus contumeliosum ejus dicterium exercuerunt. Quae repulsa nobilis adolescentis ingenium ab insolentia revocavit, eumque magnum et utilem civem fecit.

Quum Annibal Italiam devastaret, responsum oraculo editum esse ferunt: hostem Italia pelli vincique posse, si mater Idaea (1) a Pessinunte Romam advecta foret, et hospitio apud civem optimum reciperetur. Legati ea de re ad Attalum Pergami regem missi sunt. Is legatos comiter acceptos Pessinuntem deduxit. Quaerendus deinde fuit vir, qui eam rite hospitio exciperet. Publium Scipionem Nasicam senatus judicavit virum esse in tota civitate optimum. Idem consul imperatoris nomen a militibus, et triumphum a senatu oblatum recusavit, dixitque satis gloriae sibi in omnem vitam eo die quaesitum esse, quo vir optimus a senatu judicatus fuerat: hoc titulo, etsi nec consulatus nec triumphus addatur, satis honoratam Publii Scipionis Nasicae imaginem fore (2).

Scipio Nasica censor factus, gravem se ac severum praebuit. Quum equitum censum ageret, equitem quemdam vidit obeso et pingui corpore, equum vero ejus strigosum et macilentum. „ Quidnam, „ causae est, inquit censor, cur sis, tu, quam „ equus pinguior? Quoniam, respondit eques, ego „ me ipse curo, equum vero servus. „ Minus verecundum visum est responsum; itaque graviter objurgatus eques, et mulcta damnatus. Idem Scipio Nasica cum Ennio poëta vivebat conjunctissime. Quum ad eum venisset, eique ab ostio quaerenti

(1) *Cibele dicevasi* Idaea *dal monte* Ida *in Frigia, ove essa era onorata. Il più rispettato di lei tempio era nella città di Pessinonte. Questa pretesa Dea venutaci sì di lontano, non era altra cosa che una pietra rozza ed informe, alla quale tributavansi omaggi divini. Quale acciecamento in un popolo d' altronde così saggio!*

(2) *Ciascheduna famiglia conservava le immagini de' suoi antenati; v' erano questi rappresentati coll' insegne delle dignità delle quali erano stati rivestiti.*

ancilla dixisset Ennium domi non esse, Nasica sensit illam domini jussu dixisse, et illum intus esse. Paucis post diebus quum ad Nasicam venisset Ennius, et eum a janua quaereret; exclamavit ipse Nasica se domi non esse. Tum Ennius: „ Quid! „ ego non cognosco, inquit, vocem tuam? Hic „ Nasica: Homo es impudens; ego quum te quae- „ rerem, ancillae tuae credidi te domi non esse; tu „ non mihi credis ipsi? „

MARCUS PORCIUS CATO.

Marcus Porcius Cato ortus municipio Tusculo, adolescentulus priusquam honoribus operam daret, rure in praediis paternis versatus est, deinde Romam demigravit, et in foro esse coepit. Primum stipendium meruit annorum decem septemque, Quinto Fabio consule, cui postea semper adhaesit. Inde castra secutus est Claudii Neronis, ejusque opera magni aestimata est in praelio apud Senam, quo cecidit Asdrubal frater Annibalis. Ab adolescentia frugalitatem temperantiamque coluit. Pellibus haedinis pro stragula veste utebatur; eodem cibo quo milites vescebatur; aquam in bellicis expeditionibus potabat: si nimio aestu torqueretur, acetum; si vires deficerent, paululum vilis vini.

Quaestor (1) Scipioni Africano obtigit, et cum eo parum amice vixit: Nam, parcimoniae amans, haud probabat sumptus, quos Scipio faciebat. Quare, eo relicto, Romam rediit; ibique Scipionis vitam palam et aperte reprehendit, quasi militarem disciplinam corrumperet. Dictitabat illum cum pallio et crepidis solitum ambulare in Gymnasio, palaestrae operam dare, militum licentiae indulgere. Quod crimen non verbo, sed facto diluit Scipio. Nam quum ea de re legati Roma Syracusas missi essent,

(1) *Il Questore era un magistrato, a cui veniva affidato il tesoro pubblico. Partendo il console per comandare le armate, egli veniva sempre accompagnato da un questore che distribuiva la paga ai soldati, e provvedeva alla sussistenza dell' armata.*

Scipio exercitum omnem eo convenire et classem expediri jussit, tanquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset ; postridie, legatis inspectantibus, pugnae simulacrum exhibuit. Tum eis armamentaria , horrea , omnemque belli apparatum ostendit. Reversi Romam legati, omnia apud exercitum Scipionis praeclare se habere renuntiarunt.

Eadem asperitate Cato matronarum luxum insectatus est. Scilicet in medio ardore belli Punici, Oppius tribunus plebis legem tulerat , qua vetabantur mulieres Romanae plus semuncia auri habere, vestimento varii coloris uti, et juncto vehiculo (1) in urbe vehi. Confecto autem bello, et florente republica , matronae pristina ornamenta , sibi reddi postulabant; omnes vias urbis obsidebant, virosque ad forum descendentes orabant ut legem Oppiam abrogarent. Quibus acerrime restitit Cato, sed frustra; nam lex fuit abrogata.

Cato creatus consul, in Hispaniam adversus Celtiberos profectus est. Quos acri praelio vicit, et ad deditionem compulit: eo in bello Cato cum ultimis militum parcimonia, vigiliis et labore certavit, nec in quemquam gravius severiusque imperium exercuit, quam in semetipsum. Quum Hispanos ad defectionem pronos videret, cavendum judicavit, ne deinceps rebellare possent. Id autem effecturus sibi videbatur, si eorum muros dirueret. Sed veritus ne, si id universis civitatibus imperaret communi edicto, non obtemperarent, scripsit ad singulas separatim, ut muros diruerent, epistolasque omnibus simul eodemque die reddendas curavit. Quum unaquaeque sibi soli imperari putaret, universae paruerunt. Cato Romam reversus, de Hispania triumphavit.

Postea Cato censor factus , severe ei praefuit potestati. Nam, et in complures nobiles animadvertit, et imprimis Lucium Flaminium virum consularem senatu movit. Cui inter alia facinora illud

(1) Carro tirato dai cavalli : *Catone voleva che le dame andassero a piedi nella città.*

objecit. Quum esset in Gallia Flaminius, mulierem, cujus amore deperibat, ad coenam vocavit, eique forte inter coenandum dixit multos capitis damnatos in vinculis esse, quos securi percussurus esset. Tum illa negavit se unquam vidisse quemquam securi ferientem, et pervelle id videre. Statim Flaminius unum ex his, qui in carcere detinebantur, adduci jussit, et ipse securi percussit. Tam perditam libidinem eo magis notandam putavit Cato, quod cum probro privato conjungeret imperii dedecus. Quid enim crudelius quam inter pocula et dapes, ad spectaculum mulieris, humanam victimam mactare, et mensam cruore respergere?

Quum in senatu de tertio Punico bello ageretur, Cato jam senex delendam Carthaginem censuit, negavitque, ea stante, salvam esse posse rempublicam. Quum autem id, contradicente Scipione Nasica, non facile patribus persuaderet, deinceps, quoties de re aliqua sententiam dixit in senatu, addidit semper. „ Hoc censeo, et Carthaginem esse delendam. „ Tandem in curiam intulit ficum praecocem, et excussa toga, effudit; cujus quum pulchritudinem patres admirarentur, interrogavit eos Cato quandonam ex arbore lectam putarent? Illis ficum recentem videri affirmantibus: „ Atqui, inquit, tertio abhinc die scitote decerptam esse „ Carthaginem : tam prope ab hoste absumus. „ Movit ea res patrum animos et bellum Carthaginiensibus indictum est.

Fuit Cato, ut senator egregius, ita bonus pater: quum ei natus esset filius, nullis negotiis, nisi publicis, impediebatur quominus adesset matri infantem abluenti et fasciis insolventi. Illa enim proprio lacte filium alebat. Ubi aliquid intelligere potuit puer, eum pater ipse in litteris instituit, licet idoneum, et eruditum domi servum haberet. Nolebat enim servum filio maledicere, vel aurem vellicare si tardior in discendo esset; neque etiam filium tanti beneficii, hoc est doctrinae, debitorem esse servo. Ipse itaque ejus ludi magister, ipse legum doctor, ipse lanista fuit. Conscripsit manu

sua grandibus litteris historias, ut etiam in paterna domo ante oculos proposita haberet veterum instituta et exempla.

Quum postea Catonis filius in exercitu Pompilii tiro militaret, et Pompilio visum esset unam dimittere legionem, Catonis quoque filium dimisit; sed, quum is amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato pater ad Pompilium scripsit, ut, si filium pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento, quia, priore amisso, cum hostibus jure pugnare non poterat. Exstat quoque Catonis patris ad filium epistola; in qua scribit se audivisse eum missum factum esse a Pompilio imperatore, monetque eum ut caveat ne praelium ineat. Negat enim jus esse, qui miles non sit, eum pugnare cum hoste.

Agricultura plurimum delectabatur Cato, malebatque agrorum et pecorum fructu, quam foenore ditescere. Quum ab eo quaereretur, quid maxime in re familiari expediret? Respondit: „ bene pascere. „ Quid secundum? „ Satis bene pascere. „ Quid tertium? „ Male pascere. „ Quid quartum? „ Arare. „ Et quum ille, qui quaesierat dixisset, „ quid foenerari? „ Tum Cato. „ Quid, inquit, hominem occidere? „ Scripsit ipse villas suas, ne tectorio quidem fuisse perlitas, atque postea addidit: „ Neque mihi aedificatio, neque vas, neque vestimentum ullum est pretiosum: si quid est, quo uti possim, utor; si non est, facile careo. Suo quemque uti et frui per me licet: mihi vitio quidam vertunt, quod multis egeo: at ego illis vitio tribuo, quod nequeunt egere. „

Injuriarum patientissimus fuit Cato. Quum ei, causam agenti, protervus quidam, pingui saliva, quantum poterat attracta, in frontem mediam inspuisset, tulit hoc leniter. „ Et ego, inquit, o homo! affirmabo falli eos, qui te negant os habere. „ Ab alio homine improbo contumeliis proscissus: „ Iniqua, inquit, tecum mihi est, pugna: tu enim probra facile audis, et dicis libenter; mihi vero et dicere ingratum, et audire insolitum. „ Dicere

solebat acerbos inimicos melius de quibusdam mereri, quam eos amicos qui dulces videantur; illos enim saepe verum dicere, hos nunquam.

Cato, ab adolescentia usque ad extremam aetatem, inimicitias, reipublicae causa, suscipere non destitit: ipse, a multis accusatus, non modo nullum existimationis detrimentum fecit, sed, quoad vixit, virtutum laude crevit. Quartum et octogesimum annum agens, ab inimicis capitali crimine accusatus, suam ipse causam peroravit, nec quisquam, aut memoriam ejus tardiorem, aut lateris firmitatem imminutam, aut os haesitatione impeditum animadvertit Non illum enervavit, nec afflixit senectus: ea aetate aderat amicis, veniebat in senatum frequens. Graecas etiam litteras senex didicit. Quando obreperet senectus, vix intellexit. Sensim sine sensu aetas ingravescebat; nec subito fracta est, sed diuturnitate quasi extincta. Annos quinque et octoginta natus excessit e vita.

TITUS QUINCTIUS FLAMINIUS.

Titus Quinctius Flaminius, filius ejus qui apud Trasimenum periit, consul missus est adversus Philippum Macedonum regem, qui Annibalem pecunia et copiis juverat, Atheniensesque, populi Romani socios, armis lacessiverat. Contraxerant autem bellum cum Philippo (1) Athenienses haudquaquam digna causa. Duo juvenes Acarnanes, non initiati, templum Cereris cum caetera turba ingressi sunt. Facile eos sermo prodidit. Perducti ad antistites templi, etsi manifestum erat eos per errorem ingressos, tanquam ob infandum scelus, interfecti sunt. Acarnanes, suorum nece commoti, ad vindicandos illos auxilium a Philippo petierunt, qui terram Atticam igne ferroque vastavit, urbes complures cepit, Athenas ipsas oppugnavit.

(1) *Non devesi confondere Filippo che fu vinto da Flaminio, con Filippo padre di Alessandro il grande. Quegli di cui qui tattasi, era il quinto di tal nome in Macedonia.*

Quinctius, exercitu conscripto, maturius, quam soliti erant priores consules, profectus, in Graeciam magnis itineribus contendit. Tunc caduceator ab rege venit, locum ac tempus colloquendi, postulans. Flaminius victoriae quam pacis avidior, tamen ad constitutum tempus venit in colloquium, postulavitqne ut Philippus omni Graecia decederet. Accensus indignatione rex exclamavit: „ Quid victo „ imperares gravius, Tite Quincti? „ Et quum quidam ex circumstantibus, oculis aeger, adjecisset; aut bello vincendum, aut melioribus parendum esse: „ Apparet id quidem, inquit Philippus, „ etiam caeco; „ jocans in ejus valetudinem oculorum. Erat quippe Philippus dicacior natura, quam regem decet, et ne inter seria quidem satis risu temperans. Dein, re infecta, se ex colloquio proripuit. Eum Flaminius bis praelio fudit castrisqne exuit.

Quinctius Flaminius Graeciae veterem statum reddidit, ut legibus suis viveret, et antiqua libertate frueretur. Aderat ludorum Isthmiorum (1) tempus, ad quod spectaculum Graecia universa convenerat. Tum praeco in mediam arenam processit, tubaque silentio facto, haec verba pronunciavit: „ Senatus, populusque Romanus et Titus Quinctius „ Flaminius imperator, Philippo rege et Macedo- „ nibus devictis, omnes Graeciae civitates liberas „ esse jubet. „ Audita voce praeconis, majus gaudium fuit, quam quantum homines possent capere: vix satis credebat se quisque audivisse; alii alios intuebantur mirabundi: revocatus praeco, quum unusquisque non audire tantum, sed videre etiam libertatis suae nuncium averet, iterum pronunciavit eadem. Tum tantus clamor ortus est, ut certo constet aves, quae supervolabant, attonitas paventesque decidisse.

Quinctio Flaminio triumphus a Senatu decretus est. Postea quum Prusias, Bithyniae rex, legatos

(1) *Questi giuochi stabiliti in onore di Nettuno chiamavansi* Istmici, *perchè celebravansi nell'istmo di Corinto: venivano rinnovati di quattro in quattro anni.*

Romam misisset, casu accidit ut legati apud Flaminium coenarent, atque ibi, de Annibale mentione facta, ex his unus diceret eum in Prusiae regno esse. Id postero die Flaminius senatui detulit. Patres, qui, vivo Annibale, nunquam metu vacui erant, legatos in Bithyniam miserunt, in his Flaminium, qui Annibalem sibi dedi poscerent. A primo colloquio Flaminii, ad domum Annibalis custodiendam, milites a rege missi sunt. Annibal septem exitus e domo fecerat, ut semper aliquod iter fugae praeparatum haberet. Postquam nunciatum est ei milites regios in vestibulo esse, conatus est postico occulto fugere; ubi vero id quoque obseptum sensit, et omnia clausa esse, hausto, quod sub annuli gemma habebat, veneno, absumptus est.

LUCIUS PAULUS AEMILIUS MACEDONICUS.

(*Anno urbis conditae* 582.)

Paulus Aemilius ejus, qui ad Cannas cecidit, filius erat. Consul sortitus est Macedoniam provinciam, in qua Perseus, Philippi filius, paterni in Romanos odii haeres, bellum renovaverat. Quum adversus Perseum profecturus esset, et domum suam ad vesperum rediret, filiolam suam Tertiam, quae tunc erat admodum parva, osculans, animadvertit tristiculam; „ Quid est, inquit, mea Tertia, quid tristis es? „ Mi pater, inquit illa, Perse periit: „ (Erat autem mortua catella eo nomine). Tum ille, arctius puellam complexus: „ Accipio omen, inquit, mea filia. „ Ita ex fortuito dicto quasi spem certam clarissimi triumphi animo praesumpsit. Ingressus deinde Macedoniam, recta ad hostem perrexit.

Quum duae acies in conspectu essent, Sulpicius Gallus, tribunus militum, Romanum exercitum magno metu liberavit. Is enim, quum lunae defectionem nocte sequenti futuram praesciret, ad concionem vocatis militibus, dixit: „ Nocte proxima, ne „ quis id pro portento accipiat, ab hora secunda „ usque ad quartam luna defectura est. Id, quia

„ naturali ordine et statis fit temporibus, et sciri „ ante et praedici potest. Itaque, quemadmodum „ nemo miratur, lunam, nunc pleno orbe, nunc „ senescentem exiguo cornu, fulgere; sic mirum „ non est eam obscurari, quando umbra terrae „ conditur. „ Quapropter Romanos non movit illa defectio; Macedones vero eadem, ut triste prodigium, terruit.

Paulus Aemilius cum Perseo acerrime dimicavit tertio nonas septembris; Macedonum exercitus caesus fugatusque est: rex ipse cum paucis fugit. Fugientes persecutus est Aemilius usque ad initium noctis. Tum se in castra victor recepit. Reversum gravis cura angebat, quod filium in castris non invenisset. Is erat Publius Scipio, postea Africanus, deleta Carthagine, appellatus, qui decimum septimum tunc annum agens, dum acrius sequitur hostes, in partem aliam turba abreptus fuerat. Media tandem nocte in castra rediit. Tunc, recepto sospite filio, pater tantae victoriae gaudium sensit. Victus Perseus in templum confugerat, ibique in angulo obscuro delitescebat: deprehensus, et cum filio natu maximo ad consulem perductus est.

Perseus, pulla veste amictus, castra ingressus est. Non alias ad ullum spectaculum tanta multitudo occurrit. Rex captivus progredi prae turba non poterat, donec consul lictores misit, qui, submovendo circumfusos, iter ad praetorium facerent. Paulus Aemilius, ubi audivit Perseum adesse, consurrexit, progressusque paulum, introeunti regi manum porrexit: ad genua procumbentem erexit; introductum in tabernaculum suo lateri assidere jussit. Deinde eum interrogavit, qua inductus injuria bellum contra populum Romanum tam infesto animo suscepisset? Rex, nullo dato responso, terram intuens diu flevit. Tum consul: „ bonum, inquit, ani- „ mum habe; populi Romani clementia non modo „ spem tibi, sed prope certam fiduciam salutis „ praebet. „

Postquam Perseum consolatus est Paulus Aemilius, sermonem ad circumstantes Romanos conver-

tit: „ Videtis, inquit, exemplum insigne mutationis „ rerum humanarum: vobis haec praecipue dico, ju„ venes; ideo neminem decet in quemquam superbe „ agere, nec praesenti credere fortunae. „ Eo die Perseus a consule ad coenam invitatus est, et alius omnis ei honor habitus est, qui haberi in tali fortuna poterat. Deinde, quum ad consulem multarum gentium legati gratulandi causa venissent, Paulus Aemilius ludos magno apparatu fecit, lautumque convivium paravit: qua in re curam et diligentiam adhibebat, dicere, solitus et convivium instruere et ludos parare viri ejusdem esse, qui sciret bello vincere.

Confecto bello, Paulus Aemilius regia nave ad urbem est subvectus. Completae erant omnes Tiberis ripae obviam effusa multitudine. Fuit ejus triumphus omnium longe magnificentissimus. Populus, extructis per forum tabulatis in modum theatrorum, spectavit in candidis togis. Aperta templa omnia et sertis coronata thure fumabant. In tres dies distributa est pompa spectaculi. Primus dies vix suffecit transvehendis signis tabulisque; sequenti die translata sunt arma, galeae, scuta, loricae, pharetrae, argentum aurumque. Tertio die, primo statim mane ducere agmen coepere tibicines, non festos solemnium pomparum modos, sed bellicum sonantes, quasi in aciem procedendum foret. Deinde agebantur pingues cornibus auratis et vittis redimiti boves centum et viginti.

Sequebantur Persei liberi, comitante educatorum et magistrorum turba, qui manus ad spectatores cum lacrymis miserabiliter tendebant, et pueros docebant implorandam suppliciter victoris populi misericordiam. Pone filios incedebat cum uxore Perseus, stupenti et attonito similis. Inde quadringentae coronae aureae portabantur, ab omnibus fere Graeciae civitatibus dono missae. Postremo ipse in curru Paulus, auro purpuraque fulgens, eminebat, qui magnam, quum dignitate alia corporis, tum senecta ipsa, majestatem prae se ferebat. Post currum, inter alios illustres viros, filii duo Aemilii:

deinde equites turmatim, et cohortes peditum suis quaeque ordinibus. Paulo a senatu et a plebe concessum est, ut in ludis Circensibus veste triumphali uteretur, eique cognomen Macedonici inditum.

Tantae huic laetitiae gravis dolor admixtus est. Nam Paulus Aemilius, duobus filiis in adoptionem datis, duos tantum nominis haeredes domi retinuerat. Ex his minor, ferme duodecim annos natus, quinque diebus ante triumphum patris, major autem triduo post triumphum, decessit. Erat porro Aemilius liberorum amantissimus; eos erudiendos curaverat non solum Romana veteri disciplina, sed etiam Graecis litteris. Optimos adhibuerat magistros, eorumque exercitiis omnibus ipse interfuerat, quum eum respublica alio non vocaret. Eum tamen casum fortiter tulit, et in oratione, quam de rebus a se gestis apud populum habuit: „ Optavi, in-„ quit, ut si quid adversi immineret ad expian-„ dam nimiam felicitatem (1), id in domum meam, „ potius quam in rempublicam, recideret. Nemo „ jam ex tot liberis superest, qui Pauli Aemilii „ nomen ferat; sed hanc privatam calamitatem „ vestra felicitas et secunda fortuna publica con-„ solatur.

Paulus Aemilius omni Macedonum gaza, quae fuit maxima potitus erat: tantam in aerarium populi Romani pecuniam invexerat, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum; at hic non modo nihil ex thesauris regiis concupivit, sed ne ipse quidem spectare eos dignatus est. Per alios homines cuncta administravit, nec quidquam in domum suam intulit, praeter memoriam nominis sempiternam: mortuus est adeo pauper, ut dos ejus uxori, nisi vendito, quem unum reliquerat, fundo, non potuerit exsolvi. Exsequiae ejus non tam auro et ebore, quam omnium benevolentia et studio, fuerunt insignes. Macedoniae principes, qui tunc

(1) *Gli antichi credevano che un uomo pervenuto al colmo della prosperità, fosse minacciato da qualche grande disgrazia, poichè essi attribuivano della gelosia ai loro Dei.*

Romae erant legationis nomine, humeros suos funebri lecto sponte subjecerunt. Quem enim in bello ob virtutem timuerant, eumdem in pace ob justitiam diligebant.

CAJUS POPILIUS LOENAS.

Paulo Aemilio consule, Romam venerunt legati a Ptolemaeo rege Aegypti, qui, pulso fratre majore, Alexandriam tenebat. Nam Antiochus rex Syriae, per speciem reducendi in regnum majoris Ptolemaei, Aegyptum invadere conabatur. Jam navali praelio vicerat minorem Ptolemaeum, et Alexandriam obsidebat; nec procul abesse videbatur, quin regno opulentissimo potiretur. Legati sordidati, barba et capillo promisso, cum ramis oleae ingressi curiam, procubuerunt. Oratio fuit etiam miserabilior quam habitus. Orabant senatum, ut opem regno Aegypti ferret. Moti patres legatorum precibus, extemplo legationem miserunt, cujus princeps Cajus Popilius Loenas, ad bellum inter fratres componendum. Jussus est Popilius adire prius Antiochum, deinde Ptolemaeum, eisque denunciare, ut bello absisterent; qui secus fecisset, eum pro hoste a senatu habitum iri.

Prope Alexandriam Antiocho occurrerunt legati, quos advenientes Antiochus amice salutavit, et Popilio dextram porrexit; at Popilius suam regi noluit porrigere, sed tabellas, in quibus erat senatus-consultum, ei tradidit, atque statim legere jussit. Quibus perlectis, Antiochus dixit se, adhibitis amicis, consideraturum quid faciendum sibi esset. Indignatus Popilius, quod rex aliquam moram interponeret, virga, quam manu gerebat, regem circumscripsit; ac „ prius, ait, quam hoc circulo excedas, „ da responsum, quod senatui referam „. Obstupefactus Antiochus, quum parumper haesitasset; *faciam*, inquit, *quod censet senatus*. Tum demum Popilius dextram regi, tanquam socio et amico, porrexit. Eadem die, quum Antiochus excessisset Aegypto, legati concordiam inter fratres aucto-

ritate sua firmaverunt. Clara ea legatio fuit, quod Aegyptus Antiocho adempta, redditumque regnum patrium stirpi Ptolemaei fuerat.

PUBLIUS SCIPIO AEMILIANUS.

Publius Scipio Aemilianus, Pauli Macedonici filius, adoptione Scipionis Africani nepos, a tenera aetate Graecis litteris a Polybio, praestantis ingenii viro, eruditus est. Ex ejus doctrina tantos fructus tulit, ut non modo aequales suos, sed etiam majores natu, omni virtutum genere superaret. Temperantiae et continentiae laudem ante omnia comparare studuit, quod quidem tunc difficile erat. Mirum enim est quo impetu ad libidines et epulas juvenes Romani eo tempore ferrentur. At Scipio, contrarium vitae institutum secutus, publicam modestiae et continentiae famam est adeptus. Polybium semper domi militiaeque secum habuit: semper inter arma ac studia versatus; aut corpus periculis, aut animum disciplinis, exercuit.

Scipio Aemilianus primum in Hispania, Lucullo duce, militavit: eoque in bello egregia fuit ejus opera. Nam rex quidam barbarus mirae proceritatis, splendidis armis ornatus, saepe Romanos provocabat, si quis singulari certamine secum vellet congredi. Quumque nemo contra eum exire auderet, suam Romanis ignaviam cum irrisu et ludibrio exprobrabat. Non tulit indignitatem rei Scipio, progressusque ad hostem, conserta pugna, eum prostravit, pari Romanorum laetitia et hostium terrore, quod ingentis corporis virum ipse exiguae staturae dejecisset. Scipio multo majus etiam adiit periculum in expugnatione urbis, quam tunc obsidebant Romani: nam ipse primus murum conscendit, viamque aliis militibus aperuit. Ob haec praeclare gesta, Lucullus dux juvenem, pro concione laudatum, murali corona donavit.

TERTIUM BELLUM PUNICUM

(*Anno urbis conditae* 620.)

Tertio bello Punico, quum clarum esset Scipionis nomen, juvenis adhuc factus est consul, eique Africa provincia extra sortem data est, ut, quam urbem avus ejus concusserat, eam nepos everteret. Tunc enim Romani, suadente Catone, deliberatum habebant Carthaginem diruere. Carthaginiensibus igitur imperatum est, ut, si salvi esse vellent, ex urbe migrarent, sedemque alio in loco, a mari remoto, constituerent. Quod ubi Carthagine auditum est, ortus statim est ululatus ingens, clamorque, bellum esse gerendum, satiusque esse extrema omnia pati, quam patriam relinquere. Quum vero neque naves neque arma haberent, in usum novae classis tecta domosque resciderunt; aurum et argentum pro aere ferroque conflatum est; viri, feminae, pueri, senes simul operi instabant: non die, non noctu labor intermissus. Ancillas primo totonderunt, ut ex earum crinibus funes facerent; mox etiam matronae ipsae capillos suos ad eumdem usum contulerunt.

Scipio exercitum ad Carthaginem admovit, eamque oppugnare coepit: quae urbs, quamquam summa vi defenderetur, tandem expugnata est. Rebus desperatis, quadraginta millia hominum se victori tradiderunt. Dux ipse Asdrubal, inscia uxore, ad genua Scipionis cum ramis oleae supplex procubuit. Quum vero ejus uxor se a viro relictam vidisset, diris omnibus eum devovit; tum duobus liberis dextra laevaque comprehensis, a culmine domus se in medium flagrantis urbis incendium immisit. Deleta Carthagine, Scipio victor Romam reversus est. Splendidum egit triumphum, Africanusque est appellatus. Ita cognomen Africani Carthago capta Scipioni majori, eadem eversa Scipioni minori peperit.

Postea Scipio iterum consul creatus, contra Numantinos in Hispaniam profectus est. Ibi multiplex clades, priorum ducum inscitia, a Romanis accepta fuerat. Scipio, ubi primum advenit, corruptum licentia exercitum ad pristinam disciplinam revocavit. Omnia deliciarum instrumenta e castris ejecit. Qui miles extra ordinem fuisset deprehensus, eum virgis caedebat: jumenta omnia vendi jussit, ne oneribus portandis usui essent: militem quemque triginta dierum frumentum ac septenos vallos ferre coëgit. Cuidam propter onus aegre incedenti, dixit: „ Quum te gladio vallare scieris, tunc val„ lum ferre desinito.' „ Ita redacto in disciplinam exercitu, urbem Numantiam obsedit. Numantini fame adacti, se ipsi trucidaverunt. Captam urbem Scipio delevit, et de ea triumphavit.

Scipio censor fuit cum Mummio viro nobili, sed segniore. Tribu movit quemdam, qui ordines ducens, praelio non interfuerat. Quumque ille quaereret cur notaretur, qui custodiae causa in castris remansisset; Scipio Respondit: „ Non amo nimium „ diligentes. „ Equum ademit adolescenti, qui in obsidione Carthaginis, vocatis ad coenam amicis, diripiendam sub figura urbis Carthaginis placentam in mensa posuerat: quaerentique causam. „ Quia, „ inquit Scipio, me prior Carthaginem diripui„ sti. „ Contra Mummius Scipionis collega neque ipse notabat quemquam, et notatos a collega, quos poterat ignominiae eximebat. Unde Scipio; quum ei cupienti censuram ex majestate reipublicae gerere impedimento esset Mummii segnities, in senatu ait: „ Utinam mihi collegam dedissetis, aut „ non dedissetis! „

In Scipione Aemiliano etiam multa privatae vitae dicta factaque celebrantur. Cajo Laelio familiariter usus est. Ferunt cum eo Scipionem saepe rusticatum fuisse, eosque incredibiliter repuerascere solitos esse, quum rus ex urbe, tanquam e vinculis evolavissent. Vix audeo dicere de tantis viris; sed ita narratur, conchas eos ad litus maris legere consuevisse, et ad omnem animi remissio-

nem ludumque descendere. Mortuo Paulo Aemilio, Scipio cum fratre haeres relictus, animum vere fraternum in eum ostendit: nam universam ei haereditatem tradidit, quod illum videret re familiari minus quam se instructum. Pariter, defuncta matre, omnia bona materna sororibus concessit, quamquam nulla pars haereditatis ad eas lege pertineret.

Quum in concione interrogaretur, quid sentiret de morte Tiberii Gracchi, qui populi favorem pravis largitionibus captaverat, palam respondit; eum jure caesum videri. Quo responso exacerbata concio acclamavit: tum Scipio clamorem ortum a vili plebecula animadvertens: Taceant, inquit, quibus Italia noverca est, non mater. „ Quum magis etiam obstreperet populus, ille vultu constanti: „ Hostium, inquit, armatorum toties clamore non „ territus, qui possum vestro moveri? „ Tunc constantia et auctoritate viri perculsa plebs conticuit. Deinde quasi vim sibi mox inferendam animo praesagiret, malam sibi rependi gratiam laborum pro republica susceptorum ab ingratis civibus questus est. Maxima patrum frequentia domum deductus est.

Postridie quam domum se validus receperat, Scipio repente in lectulo exanimis est inventus. De tanti viri morte nulla habita est quaestio, ejusque corpus velato capite est elatum, ne livor in ore appareret. Metellus, licet Scipionis inimicus, hanc necem adeo graviter tulit, ut, ea audita, in forum advolaverit, ibique moesto vultu clamaverit: „ Con- „ currite, cives; moenia urbis nostrae eversa sunt; „ Scipioni intra suos penates quiescenti, nefaria „ vis illata est „. Idem Metellus filios suos jussit funebri ejus lecto humeros subjicere, eisque dixit: „ Nunquam a vobis id officium majori viro prae- „ stari poterit. „ Scipionis patrimonium tam exiguum fuit, ut triginta duas libras argenti, duas et selibras auri tantum reliquerit.

Quum duo consules, quorum alter inops erat, alter autem avarus, in senatu contenderent, uter

in Hispaniam ad bellum gerendum mitteretur, ac magna inter patres esset dissensio, rogatus sententiam Scipio Aemilianus: Neutrum, inquit, mihi „ mitti placet; quia alter nihil habet, alteri nihil „ est satis. „ Scilicet ad rem bene gerendam judicabat pariter abesse debere et inopiam et avaritiam. Alioquin maxime verendum est ne publicum munus quaestui habeatur, et praeda communis in privatum imperatoris lucrum convertatur. Longe ab hac culpa alienus fuit Scipio; nam post duos consulatus et totidem triumphos, officio legationis fungens, septem tantum servos secum duxit. E Carthaginis et Numantiae spoliis comparare plures certe potuerat; sed nihilo locupletior, Carthagine eversa, fuit quam ante. Itaque quum per populi Romani socios et exteras nationes iter faceret, non mancipia ejus, sed victoriae numerabantur, nec quantum auri et argenti, sed quantum dignitatis atque gloriae secum ferret, aestimabatur.

TIBERIUS GRACCHUS, ET CAJUS GRACCHUS.

Tiberius Gracchus, et Cajus Gracchus Scipionis Africani ex filia nepotes erant. Horum adolescentia bonis artibus et magna omnium spe floruit. Ad egregiam quippe indolem accedebat optima educatio. Exstant Corneliae matris epistolae, quibus apparet eos non solum in gremio matris educatos fuisse, sed etiam ab ea sermonis elegantiam hausisse. Maximum matronis ornamentum esse liberos bene institutos, merito putabat sapientissima illa mulier. Quum Campana matrona, apud illam hospita, ornamenta sua, quae erant illa aetate pretiosissima, ostentaret ei muliebriter, Cornelia traxit eam sermone, quousque a schola redirent liberi, quos reversos hospitae exhibens: „ En haec, inquit, „ mea ornamenta „. Nihil quidem istis adolescentibus neque a natura neque a doctrina defuit: sed ambo rempublicam, quam tueri potuissent, impie perturbare maluerunt.

Tiberius Gracchus, quum esset tribunus plebis, a senatu descivit; populi favorem, profusis largitionibus, sibi conciliavit; agros plebi dividebat; dabat civitatem omnibus Italicis; provincias novis coloniis replebat: quibus rebus viam sibi ad regnum parare videbatur. Quare convocati patres deliberabant quidnam faciendum esset. Tiberius in Capitolium venit, manum ad caput referens; quo signo salutem suam populo commendabat: hoc nobilitas ita accepit, quasi diadema posceret. Tum Scipio Nasica, quum esset consobrinus Tiberii Gracchi, patriam cognationi praetulit, sublataque dextera, proclamavit: „ Qui rempublicam salvam esse volunt, me sequan„ tur „; dein, Gracchum fugientem persecutus, in eum irruit, suaque manu eum interfecit. Mortui Tiberii corpus in flumen projectum est.

Cajum Gracchum idem furor, qui fratrem Tiberium, invasit: seu vindicandae fraternae necis, seu comparandae regiae potentiae causa, vix tribunatum adeptus est, quum pessima coepit inire consilia: maximas largitiones fecit; aerarium effudit; legem de frumento plebi dividendo tulit. Perniciosis Gracchi consiliis, quanta poterant contentione, obsistebant omnes boni, in quibus maxime Piso vir consularis. Is, quum multa contra legem frumentariam dixisset, lege tamen lata, ad frumentum cum caeteris accipiendum venit. Gracchus animadvertit in concione Pisonem stantem; eum sic compellavit, audiente populo Romano. „ Qui tibi constas, Piso, „ quum ea lege frumentum petas quam dissuasi„ sti „? Cui Piso: „ Nolim quidem, Gracche, in„ quit, mea bona tibi viritim dividere liceat: sed, „ si facies, partem petam „. Quo responso aperte declaravit vir gravis et sapiens, lege quam tulerat Gracchus, patrimonium publicum dissipari.

Decretum a senatu latum est, ut videret consul Opimius, ne quid detrimenti respublica caperet; quod decretum, nisi in maximo discrimine, ferri non solebat. Cajus Gracchus, armata familia, Aventinum occupaverat. Quamobrem consul, vocato ad arma populo, Cajum aggressus est; qui, pulsus,

dum a templo Dianae desilit, telum intorsit, et quum jam a satellitibus Opimii comprehenderetur, jugulum servo praebuit, qui dominum, et mox semetipsum super domini corpus, interemit. Consul promiserat se pro capite Gracchi aurum repensurum esse; quare Septimuleius quidam, lancea praefixum, Caji caput attulit, eique aequale auri pondus persolutum est. Aiunt etiam, illum prius cervice perforata, cerebroque exemto, plumbum infudisse, quo gravius efficeretur.

Occiso Tiberio Gracchо, quum senatus consulibus mandasset, ut in eos, qui cum Tiberio consenserant, animadverteretur, Blosius quidam Tiberii amicus pro se deprecatum venit; hancque, ut sibi ignosceretur, causam afferebat, quod tanti Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum consul: „ Quid? ait, si te in Capi„ tolium faces ferre vellet, obsecuturusne voluntati „ illius fuisses propter istam, quam jactas, familiaritatem „? „ Nunquam, inquit Blosius, id qui„ dem voluisset; sed, si voluisset, paruissem „. Nefaria est ista vox; nulla enim est excusatio peccati, si amici causa peccaveris.

LUCIUS MUMMIUS ACHAICUS.

Quum Corinthii adversus Romanos rebellassent, eorumque legatis injuriam fecissent, Lucius Mummius consul, conscripto exercitu, Corinthum profectus est. Corinthii, veluti nihil negotii bello Romano suscepissent, omnia neglexerant. Praedam, non praelium cogitantes, vehicula duxerant ad spolia Romanorum reportanda. Conjuges liberosque ad spectaculum certaminis in montibus posuerunt. Quam vecordiam celerrima poena consecuta est; nam praelio, ante oculos suorum commisso, caesi; lugubre his spectaculum et gravem luctus memoriam reliquerunt. Conjuges et liberi eorum, de spectatoribus captivi facti, praeda victorum fuere. Urbs ipsa Corinthus direpta primum, deinde, tuba praecinente, diruta est: populus omnis sub corona ven-

ditus: dux eorum, victus, domum refugit, eamque incendit; conjugem interfecit, et in ignem praecipitavit; ipse veneno interiit.

Erat Corinthi magna vis signorum tabularumque pretiosarum, quibus Mummius urbem et totam replevit Italiam; nihil vero in domum suam intulit: sed harum rerum adeo rudis et ignarus erat Mummius, ut, quum eas tabulas Romam portandas locaret, edixerit conducentibus, si eas perdidissent, novas esse redituros. Una eximii pictoris tabella, ludentibus alea militibus, alvei vicem praestitit. Quae tabella deinde, quum praeda venderetur, ab Attalo rege sex millibus nummorum empta est. Mummius, pretium admiratus, ex alieno judicio pulchritudinem tabellae suspicatus est, atque venditionem rescidit, et tabellam jussit Romam deferri.

QUINTUS METELLUS MACEDONICUS.

Quintus Metellus, a domita Macedonia dictus Macedonicus, missus est adversus Pseudo-Philippum, hominem humili loco natum, qui se Persei regis filium mentiebatur, eaque fraude Macedoniam occupaverat. Fabulam autem hujusmodi finxerat: praedicabat se ex Perseo rege ortum, et ab eo fidei cujusdam viri Cretensis commissum, ut in belli casus, quod tunc ille cum Romanis gerebat, aliquod veluti semen stirpis regiae reservaretur; datum ei insuper libellum, signo Persei impressum, quem puero traderet, quum ad puberem aetatem venisset. Mortuo Perseo, se Adrumeti educatum usque ad duodecimum aetatis annum, ignarum fuisse generis sui, eumque existimavisse patrem, a quo educaretur. Ab eo tandem, morti proximo, detectam fuisse originem suam, sibique libellum traditum. Erat praeterea juveni forma, quae Persei filium non dedeceret. Hunc Metellus bis praelio fudit, et die triumphi ante currum egit.

Postea Quintus Metellus bellum in Hispania contra Celtiberos gessit; et, quum urbem, quae erat caput gentis, obsideret, jamque, admota machina,

partem muri, quae sola convelli poterat, brevi dijecturus, videretur, humanitatem certae victoriae praetulit. Vir quidam in obsessa civitate nobilis, nomine Rethogenes, ad Metellum transierat, relictis in oppido filiis. Irati, cives Rethogenis filios machinae ictibus objecerunt. Nihil motus periculo filiorum, pater hortabatur Metellum, ut ne oppugnatione desisteret: at Metellus obsidionem maluit solvere, quam pueros in conspectu patris crudeli nece interfici: atque hujus mansuetudinis fructum tulit; namque multae aliae urbes, admiratione hujus facti, se sponte ei dediderunt.

Metellus, quum urbem Contebriam viribus expugnare non posset, ad fallendum hostem convertit animum, et viam reperit, qua propositum ad exitum perduceret. Itinera magno impetu ingrediebatur, deinde alias atque alias regiones petebat: modo hos occupabat montes, modo ad illos transgrediebatur. Quum interim et suis et hostibus ignota esset causa cur sic sua mutaret consilia, a quodam amico interrogatus, quid ita incertum belli genus sequeretur? „ Absiste, inquit Metellus, ista quae„ rere; namque tunicam meam exurerem, si eam „ consilium meum scire existimarem. „ Postquam „ vero et exercitum suum ignorantia, et hostes errore, implicavit, quum alio cursum direxisset, subito ad Contebriam reflexit, eamque inopinatam et attonitam oppressit.

Raram Metelli Macedonici felicitatem multi scriptores concelebrant: ea quidem ipsi omnia contigerunt quae beatam vitam videntur efficere. Fortuna (1) eum nasci voluit in urbe terrarum principe: parentes nobilissimos dedit; adjecit animi eximias dotes et corporis vires, quae tolerandis laboribus sufficere possent: multa decora in ejus domum congessit: nam, quum ipse consul, censor etiam

(1) *La provvidenza divina è quella che, secondo i sapientissimi ed arcani suoi consigli, dispensa i beni di questa terra: ma i pagani, che questa provvidenza non conoscevano, stoltamente i suoi doni attribuivano alla cieca fortuna.*

augurque fuisset et triumphasset, tres filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem; tres quoque filias bene nuptas. Hunc autem vitae cursum consentaneus finis excepit; nam Metellum, ultimae senectutis spatio defunctum, et leni mortis genere inter oscula complexusque natorum extinctum, filii et generi humeris suis per urbem sustulerunt, et rogo imposuerunt.

QUINTUS METELLUS NUMIDICUS.

Quintus Metellus consul cum Jugurtha Numidarum rege bellum gessit. Is, a Micipsa adoptatus, duos ejus filios, fratres suos, interfecerat, ut solus Numidiae imperio potiretur. Micipsa in amicitia et societate populi Romani semper permanserat. Postquam igitur Romae cognitum est nefarium Jugurthae scelus, placuit illud ulcisci. Metellus cum exercitu in Africam navigavit, et cum hoste manus conseruit. Qua in parte Jugurtha affuit, ibi aliquandiu certatum est, neque hic ullum boni ducis aut militis officium praetermisit. Caeteri vero ejus milites primo congressu pulsi fugatique sunt: Jugurtha in oppidum munitum perfugit. Paucis post diebus Metellus, eum insecutus, iterum praelio fudit: Numidiam vastavit, urbes amplas et munitissimas cepit; quae victoria ei nomen Numidici fecit.

Postea Quintus Metellus censor factus est; ejusque egregia fuit censura, et omnis vita plena gravitatis. Quum, ab inimicis accusatus, causam de pecuniis repetundis diceret, et ipsius tabulae circumferrentur judicibus inspiciendae, nemo ex illis fuit, qui non removeret oculos, et se totum averteret, ne quisquam dubitare videretur, verumne an falsum esset, quod ille retulerat in tabulas. Quum Saturninus, tribunus plebis, legem, senatus majestati adversam et reipublicae perniciosam, tulisset, Metellus in eam legem jurare noluit, eaque de causa in exilium actus est. Honestum Rhodi secessum invenit, ibique litteris operam dedit. Ita vir fortis-

simus de civitate maluit decedere, quam de sententia, eique salus patriae dulcior, quam conspectus fuit.

Metelli filius precibus et lacrymis a populo impetravit, ut pater ab exilio revocaretur. Is forte ludos spectabat, quum ei redditae sunt litterae, quibus scriptum erat, maximo senatus et populi consensu reditum illi in patriam datum esse. Nihil eo nuncio moveri visus est: non prius e theatro abiit, quam spectaculum ederetur; non laetitiam suam proxime sedentibus ulla ex parte ostendit, sed summum gaudium intra se continuit, parique vultu in exilium abiit, et fuit restitutus; adeo moderatum inter secundas et adversas res gessit animum! Tantus vero ad eum advenientem concursus est factus, ut dies totus consumptus sit in gratulationibus illum ad portam urbis excipientium; inde in Capitolium ascendentem, et lares repetentem universa propemodum civitas deduxit.

MARCUS AEMILIUS SCAURUS.

Marcus Aemilius Scaurus nobili familia ortus est, sed paupere. Nam pater ejus, quamvis patricius, ob rei familiaris inopiam, carbonarium negotium exercuisse dicitur. Filius ipse dubitavit primo, utrum honores peteret, an argentariam faceret; sed, quum eloquentia valeret, ex ea gloriam et opes peperit. Consul factus, severum se pro tuenda militari disciplina praebuit; cujus disciplinae exemplum admiratione dignum referebat ipse in iis libris, quos de vita sua scripserat. Quum in eo loco, ubi posuerat castra, arbor esset, maturis fructibus onusta; postridie, abeunte exercitu, arbor intactis fructibus relicta est. Idem Publio Decio praetori, quod, se transeunte, sederet, et, assurgere jussus, non paruisset; vestem scidit, sellam fregit, et, ne quis ad eum in jus iret, edixit.

Marcus Scaurus, ut in tuenda militari disciplina, sic in punienda filii sui ignavia, fuit severus. Quum enim in quodam praelio Romani equites pulsi, de-

serto imperatore, Romam pavidi repeterent, in quibus erat ipse Scauri filius, misit pater, qui ei dicerent se libentius occursurum esse filii, in acie interfecti ossibus, quam visurum reducem reum tam turpis fugae; adeoque conspectum irati patris degeneri filio esse vitandum, si quid verecundiae in animo superesset. Non tulit juvenis ignominiae dolorem, et moerore confectus, interiit.

Marcus Scaurus, quum esset summa senectute et adversa valetudine, pristinum animi vigorem retinuit. Varius quidam, patria Hispanus, vetus Scauri inimicus, senem opprimere conatus est. Accusabat eum acceptae ab hostibus pecuniae ad prodendam rempublicam. Scaurus, nobilissimis juvenibus innixus, descendit in forum, dataque respondendi facultate, paucis verbis ita causam egit: „ Varius „ Hispanus ait, Marcum Scaurum, senatus princi- „ pem, ab hoste corruptum esse, et populi Roma- „ ni imperium prodidisse; Marcus vero Scaurus, „ princeps senatus, negat se esse huic culpae af- „ finem: testis nemo est; utri vos potius creden- „ dum putatis? „ Qua dicti gravitate periculum intentatum propulsavit. Nam statim populus accusatorem ab illa actione depulit.

PUBLIUS RUTILIUS RUFUS.

Publius Rutilius Rufus vitae innocentia enituit: quum nemo esset in civitate illo integrior, omni honore dignus est habitus, et consul factus. Quum eum amicus quidam rem injustam aliquando rogaret, et Rutilius constanter negaret, indignatus amicus, dixit: „ Quid igitur mihi opus est tua ami- „ citia, si, quod rogo, non facis? „ — „ Imo, re- „ spondit Rutilius, quid mihi tua, si propter te „ aliquid inhoneste facere me oporteat? „ Sciebat quippe vir sanctus tam contra officium esse amico tribuere quod aequum non sit, quam non tribuere id quod recte possimus; atque, si forte amici a nobis postulent quae honesta non sunt, religionem et fidem esse amicitiae anteponendam.

Rutilius, tamen in invidiam equitum Romanorum venit, quod ab eorum injuriis Asiam, cui tunc praeerat, defendisset (1): quare ab iis repetundarum accusatus est. Rutilius, innocentia fretus, senatoris insignia non deposuit; judicibus non supplicavit: ne ornatius quidem causam suam dici voluit, quam simplex veritatis ratio ferebat; itaque damnatus est, et Mitylenas exulatum abiit. Illi, Asiam petenti, omnes hujus provinciae civitates legatos miserunt. Hospitio eum, opibus, omni auxilio juverunt. Quum Rutilium quidam consolaretur, et diceret instare arma civilia, brevique futurum, ut omnes exules reverterentur: „Quid tibi, inquit „Rutilius, mali feci, ut mihi pejorem reditum optares, quam exitum? Malo patria meo exilio erubescat, quam reditu moereat. „

MARCUS LIVIUS DRUSUS.

Marcus Livius Drusus, patre consulari genitus, relictum sibi patrimonium profusis largitionibus dissipavit, adeo ut ipse profiteretur nemini se ad largiendum quidquam reliquisse, praeter coelum et coenum (2) Unde, quum pecunia egeret, multa contra dignitatem fecit. Tribunus plebis primo senatus causam suscepit; sed audax et vehemens, ut propositum assequeretur, leges perniciosas tulit: quibus quum Philippus consul obsisteret, ei Drusus in comitio ita collum obtorsit, ut plurimus sanguis efflueret e naribus; vique addita contumelia, non cruorem, sed muriam de turdis esse dixit. Philippus enim deliciarum amans turdorumque imprimis edax habebatur. Alium etiam virum consularem, iisdem legibus pariter adversantem, ait Drusus se de saxo Tarpejo praecipitaturum.

(1) *Erano d'ordinario cavalieri romani, gli appaltatori delle rendite della repubblica, e spesse fiate vessavano le provincie, delle quali avevano i partimenti.*

(2) Praeter coelum et coenum; *non aveva altro a dare che aria e fango; questa espressione in latino e un giuoco di parole, che non ha luogo nella nostra lingua.*

Nec observantior erga senatum fuit Drusus: nam, quum senatus ad eum misisset, ut in curiam veniret; Quare, inquit Drusus, non ipse senatus ad „ me venit in Hostiliam (1) propinquam rostris? „ Paruitque tribuno senatus: quibus rebus factum est ut Drusus nec senatui, nec plebi placeret. Unde, quum e foro, magna hominum frequentia stipatus rediret, in atrio domus suae cultello percussus est: cultellus lateri ejus affixus relictus est, auctor vero necis in turba latuit; Drusus intra paucas horas decessit. Quem, ne morti quidem proximum, ea deseruit superbia, quae eum in exitium impulerat: quum enim extremum jam redderet spiritum, circumstantium multitudinem intuens: „Ecquando, in-„quit, amici, similem mei civem habebit respublica? „

Hunc vitae finem habuit juvenis clarissimus quidem, sed quem sua semper inquietum ac tubulentum fecerat ambitio: ipse queri solitus est sibi uni, ne puero quidem, ferias unquam contigisse; nam adhuc praetextatus per ambitionem coepit reos judicibus commendare. Laudantur tamen Drusi quaedam facta dictaque: quum Philippo consuli insidiae pararentur, ejusque vita in maximo esset periculo; Drusus, re cognita, Philippum, licet inimicum, monuit, ut sibi caveret. Extat etiam Drusi vox egregia: quum enim domum aedificaret, promitteretque architectus, si quinque talenta sibi darentur, ita se eam aedificaturum, ut nemo in eam despicere posset: „ Imo, inquit Drusus, decem da- „ bo, si eam ita componas, ut quidquid agam, non „ a vicinis tantum, sed ab omnibus etiam civibus „ possit perspici. „

CAJUS MARIUS.

Cajus Marius, humili loco natus, militiae tirocinium in Hispania duce Scipione, posuit: erat

(1) *Eravi in Roma, vicino alla piazza pubblica un palazzo, ove il senato soleva qualche volta adunarsi. Questo palazzo fabbricato da Tullo Ostilio, appellavasi* Curia Hostilia.

imprimis Scipioni carus ob singularem virtutem, et impigram ad pericula et labores alacritatem. Scipio, quum inspicere voluisset quemadmodum ab unoquoque equi curarentur, Marii equum validum et bene curatum invenit; quam diligentiam imperator plurimum laudavit. Quadam die quum forte post coenam Scipio cum amicis colloqueretur, dixissetque aliquis, si quid Scipioni accidisset, ecquemnam alium similem imperatorem habitura esset respublica? Scipio, percusso leniter Marii humero: „ Fortassis istum, inquit. „ Quo dicto excitatus Marius, dignos rebus, quas postea gessit, spiritus concepit.

Marius legatus Metello in Numidia, criminando eum adeptus est consulatum, et in ejus locum suffectus. Bellum jugurthinum, a Metello prospere coeptum, confecit. Jugurtha ad Getulos profugerat, eorumque regem Bocchum adversus Romanos concitaverat. Marius, Getulos et Bocchum aggressus, fudit. Castellum in excelsa rupe positum, ubi regii thesauri erant, non sine multo labore expugnavit. Bocchus, bello defessus, legatos ad Marium misit, pacem orantes. Sylla quaestor, a Mario ad regem remissus, qui Boccho persuasit, ut Jugurtham Romanis traderet. Jugurtha igitur vinctus ad Marium deductus est, quem Marius triumphans ante currum egit, et in carcerem coenosum inclusit: quo quum Jugurtha, veste detracta, ingrederetur, os diduxit ridentis in modum, et stupens similisque desipienti exclamavit: „ Proh! quam frigidum „ est vestrum balneum. „

Marius post expeditionem Numidicam iterum consul creatus est, eique bellum contra Cimbros et Teutones decretum est. Hi novi hostes, ab extremis Germaniae finibus profugi, novas sedes quaerebant. Gallia exclusi, in Italiam transgressi sunt; nec primum impetum barbarorum tres duces Romani sustinuerant; sed Marius primo Teutones sub ipsis Alpium radicibus assecutus, praelio oppressit: vallem fluviumque medium hostes tenebant, unde militibus Romanis nulla aquae copia: aucta neces-

sitate virtus causa victoriae fuit; namque Marius sitim metuentibus, ait, digitum protendens: „Viri „ estis: en illic aquam habebitis. „ Itaque tam acriter pugnatum est, tantaque caedes hostium fuit, ut Romani victores de cruento flumine non plus aquae biberent, quam sanguinis barbarorum.

Deletis Teutonibus, Cajus Marius in Cimbros convertitur: hi ex alia parte Italiam ingressi, Athesim flumen non ponte nec navibus, sed ingesta obrutum sylva transiluerant; quibus occurrit Marius. Tum Cimbri legatos ad consulem miserunt, agros sibi suisque fratribus postulantes. Ignorabant scilicet Teutonum cladem. Quum Marius ab iis quaesivisset, quos illi fratres dicerent, Teutones nominaverunt. Ridens Marius: „ Omittite, inquit, „ fratres; tenent hi acceptam a nobis terram ae„ ternumque tenebunt. „ Legati sensere se ludibrio haberi, ultionemque Mario minati sunt, statim atque Teutones advenissent. „ Atqui adsunt, in„ quit Marius, decetque vos hinc non discedere, „ nisi salutatis vestris fratribus. „ Tum vinctos adduci jussit Teutonum duces, qui in praelio capti fuerant.

His rebus auditis, Cimbri castris egressi, ad pugnam prodierunt. Marius aciem ita instituit, ut pulvis in oculos et ora hostium ferretur. Incredibili strage prostrata est illa Cimbrorum multitudo. Caesa traduntur centum octoginta hominum millia. Nec minor cum uxoribus pugna, quam cum viris fuit: illae enim, objectis undique plaustris altae desuper, quasi e turribus, pugnabant lanceis contisque. Victae tamen, legationem ad Marium miserunt libertatem orantes; quam quum non impetrassent, suffocatis elisisque infantibus, aut mutuis concidere vulneribus, aut vinculo e crinibus suis facto, ab arboribus jugisque plaustrorum subrectis, pependerunt. Ferunt unam conspectam fuisse quae pedibus suis duos filios, seipsam vero ex arbore suspenderat.

PRIMUM CIVILE BELLUM

Tunc Romae primum civile bellum ortum est. Quum enim Sylla consul contra Mithridatem regem Ponti missus fuisset, ei Marius illud imperium eripuit, fecitque ut loco Syllae imperator crearetur: qua re commotus Sylla cum exercitu Romam venit, eam armis occupavit, Mariumque expulit. Marius in palude aliquandiu delituit; sed ibi paulo post deprehensus, et, ut erat, nudo corpore coenoque oblitus, injecto in collum loro, raptus est, et in custodiam conjectus. Missus etiam est ad eum occidendum servus publicus, natione Cimber, quem Marius vultus majestate deterruit. Quum enim hominem, ad se gladio stricto venientem, vidisset: „ Tu-ne, inquit, „ Marium audebis occidere ? „ Ille, attonitus ac tremens, abjecto ferro, fugit. Marius postea ab iis etiam, qui prius eum occidere voluerant, e carcere emissus est.

Marius accepta navicula in Africam trajecit, et in agrum Carthaginiensem pervenit. Ibi quum in locis solitariis sederet, venit ad eum lictor Sextilii praetoris, qui hanc provinciam administrabat. Marius ab eo, quem nunquam laeserat, aliquod humanitatis officium exspectabat; at lictor decedere eum provincia jussit, nisi vellet in se animadverti. Torvis oculis eum intuens Marius, nullum dabat responsum. Interrogavit igitur eum lictor, ecquid praetori vellet renunciari? Cui Marius: „ Abi, inquit, nuncia te vidisse Cajum Marium in Carthaginis magnae ruinis sedentem. „ Duplici exemplo insigni eum admonebat de inconstantia rerum humanarum, quum et urbis maximae excidium, et viri clarissimi casum ob oculos poneret.

(*Anno urbis conditae* 666.)

Profecto ad bellum Mithridaticum Sylla, in Italiam rediit Marius efferatus magis calamita-

te quam domitus. Cum exercitu Romam ingressus, eam caedibus et rapinis vastavit; omnes adversae factionis nobiles variis suppliciorum generibus affecit: Quinque dies, totidemque noctes ista scelerum omnium duravit licentia. Hoc tempore admiranda sane fuit populi Romani abstinentia: quum enim Marius objecisset domos occisorum diripiendas, nemo fuit qui ullam ex his rem attingeret: quae populi misericordia erat tacita quaedam Marii crudelitatis vituperatio. Tandem Marius senio et laboribus confectus in morbum incidit, et ingenti omnium laetitia vitam finivit. Cujus viri si expendantur cum virtutibus vitia, haud facile dictu erit, utrum in bello hostibus, an in otio civibus, fuerit infestior: quam enim rempublicam contra hostes virtute servaverat, eam togatus ambitione evertit.

Erat Mario ingenuarum artium et liberalium studiorum centemptor animus. Quum aedem Honoris de manubiis hostium vovisset, spreta peregrinorum marmorum nobilitate artificumque Graecorum peritia, eam vulgari lapide per artificem Romanum curavit aedificandam. Graecas etiam litteras aspernabatur, quod, inquiebat, suis doctoribus parum ad virtutem prodessent: at idem fortis validus et adversus dolorem confirmatus. Quum ei varices in crure secarentur, vetuit se alligari. Acrem tamen fuisse doloris morsum ipse ostendit; nam medico alterum crus postulanti noluit praebere, quod majorem esse remedii, quam morbi, dolorem judicaret.

LUCIUS CORNELIUS SYLLA.

Lucius Cornelius Sylla, patricio genere natus, bello Jugurthino quaestor Marii fuit. Vitam antea ludo, vino, libidineque inquinatam duxerat; quapropter Marius moleste tulit quod, sibi gravissimum bellum gerenti, tam delicatus quaestor sorte obtigisset. Ejusdem tamen, postquam in Africam venit, virtus enituit. Bello Cimbrico legatus, consulis bonam operam navavit. Consul ipse deinde

factus, pulso in exilium Mario, adversus Mithridatem profectus est; ac primum illius regis praefectos duobus praeliis profligavit: dein transgressus in Asiam, Mithridatem ipsum fudit, et oppressisset, nisi adversus Marium festinans, qualemcumque pacem maluisset componere. Mithridatem tamen pecunia mulctavit: Asia aliisque provinciis, quas occupaverat, decedere coëgit, eumque paternis finibus contentum esse jussit.

Sylla propter motus urbanos cum victore exercitu Romam properavit. Eos, qui Mario favebant, omnes superavit: nihil illa victoria fuit crudelius. Sylla, dictator creatus, novo et inaudito exemplo tabulam proscriptionis (1) proposuit, qua nomina eorum, qui occidendi essent, continebantur; quumque omnium esset orta indignatio, postridie plura etiam adjecit nomina. Ingens caesorum fuit multitudo. Saevitiae causam avaritia etiam praebuit, multoque plures propter divitias, quam propter odium victoris necati sunt. Civis quidam innoxius, cui fundus in agro Albano erat, legens proscriptorum nomina, se quoque adscriptum vidit: „ Vae, „ inquit, misero mihi; me fundus Albanus persequi- „ tur. „ Neque longe progressus, a quodam agnitus et percussus est.

Depulsis prostratisque inimicorum partibus, Sylla felicem se edicto appellavit: quumque ejus uxor geminos eodem partu tunc edidisset, puerum Faustum, puellamque Faustam nominari voluit. Tum repente contra omnium expectationem dictaturam deposuit, dimissisque lictoribus, diu in foro deambulavit. Stupebat populus eum privatum videns, cujus modo tam formidolosa fuerat potestas: quodque non minus mirandum fuit, sua ei privato non solum salus, sed etiam dignitas constitit, qui cives

(1) *La proscrizione era una pubblicazione fatta per parte di un capo di partito nelle guerre civili, colla quale egli confiscava i beni, e poneva la taglia a coloro che erano stati dell'opposto partito. S'affiggeva nella piazza pubblica de'proscritti, ed erano esposti a cadere sotto i colpi del primo che li incontrava.*

innumeros occiderat. Unus tantum fuit adolescens, qui auderet queri, et recedentem usque ad fores domus maledictis incessere. Cujus injurias Sylla patienti animo tulit; sed domum ingrediens, dixit: „ Hic adolescens efficiet, ne quis posthac tale imperium deponat. „

Sylla deinde in villam profectus, rusticari et venando vitam ducere coepit. Ibi morbo pediculari correptus, interiit, vir ingentis animi, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: litteris graecis atque latinis eruditus, et virorum litteratorum adeo amans, ut sedulitatem etiam mali cujusdam poëtae aliquo praemio dignam duxerit: nam quum ille epigramma ipsi obtulisset, jussit Sylla praemium ei statim dari, ea tamen lege, ne quid postea scriberet. Ante victoriam laudandus, in iis vero quae secuta sunt nunquam satis vituperandus: urbem enim et Italiam civium sanguine inundavit. Non solum in vivos saeviit, sed ne mortuis quidem perpecit. Nam Caji Marii, cujus, etsi postea inimicus, aliquando tamen quaestor fuerat, erutos cineres in flumen projecit. Qua crudelitate rerum praeclare gestarum gloriam corrupit.

LUCIUS LUCULLUS.

Lucius Lucullus ingenio, doctrina et virtute claruit. In Asiam quaestor profectus, huic provinciae per multos annos cum laude praefuit. Postea consul factus ad Mithridaticum bellum a senatu missus, opinionem omnium, quae de virtute ejus erat, vicit: nam ab eo laus imperatoria non admodum expectabatur, qui adolescentiam in pacis artibus consumpserat; sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit tardam et indocilem usus disciplinam. (1) Totum iter consumpsit partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis. Habebat porro admirabilem quamdam rerum

(1) Disciplinam indocilem. *Scienza che non s' insegna, e che fa d'uopo apprendere da sè stesso.*

memoriam; unde factum est, ut in Asiam doctus imperator venerit, quum esset Roma profectus rei militaris rudis.

Lucullus eo bello magnas ac memorabiles res gessit: Mithridatem saepe multis locis fudit: Tigranem regum maximum in Armenia vicit, ultimamque bello manum magis noluit imponere, quam non potuit: sed alioqui per omnia laudabilis, et bello pene invictus, pecuniae cupidini nimium deditus fuit, quam tamen ideo expetebat, ut deinde per luxuriam effunderet. Itaque postquam de Mithridate triumphasset, abjecta omnium rerum cura, coepit delicate ac molliter vivere, otioque et luxu diffluere; magnifice et immenso sumptu villas aedificavit, atque ad earum usum mare ipsum vexavit. Nam in quibusdam locis moles mari injecit, in aliis vero, suffossis montibus, mare in terras induxit: unde eum haud infacete Pompejus vocabat Xerxem togatum. Xerxes enim Persarum rex, quum pontem in Hellesponto fecisset, et ille tempestate ac fluctibus esset disjectus, jussit mari trecentos flagellorum ictus infligi, et compedes dari.

Habebat Lucullus villam prospectu et ambulatione pulcherrimam, quo quum venisset Pompejus, id unum reprehendit, quod ea habitatio esset quidem aestate peramoena, sed hieme minus commoda videretur; cui Lucullus: „ putasne, inquit, me „ minus sapere quam hirundines, quae, adveniente „ hieme, sedem commutant? „ Villarum magnificentiae respondebat epularum sumptus: Quum aliquando modica ei, utpote soli, coena esset posita, coquum graviter objurgavit, eique excusanti ac dicenti se non debuisse lautum parare convivium, quod nemo esset ad coenam invitatus: „ Quid ais, „ inquit iratus Lucullus; an nesciebas Lucullum „ hodie coenaturum esse apud Lucullum? „

QUINTUS SERTORIUS.

Quintus Sertorius ignobili loco natus, prima stipendia bello Cimbrico fecit, in quo honos ei vir-

tutis causa habitus est. In prima adversus Cimbros pugna, licet vulneratus, et equo amisso, Rhodanum flumen rapidissimum nando trajecit, lorica et scuto retentis. Egregia etiam fuit ejus opera bello sociali: dum enim nullum periculum refugit, alter ei oculus effossus est; idque ille non dehonestamentum ori, sed ornamentum merito arbitrabatur: dicebat enim caetera bellicae fortitudinis insignia, ut armillas, coronasve, nec semper nec ubique gestari; se vero, quotiescumque in publicum prodiret, suae virtutis pignus, vulnus scilicet ob rempublicam acceptum, in ipsa fronte ostentare, nec quemquam sibi occurrere, qui non esset laudum suarum admirator.

Postquam Sylla ex bello Mithridatico in Italiam reversus, coepit dominari, Sertorius qui partium Marianarum fuerat, in Hispaniam se contulit. Ibi virtutis admiratione et imperandi moderatione Hispanorum simul ac Romanorum, qui in iis locis consederant, animos sibi conciliavit, magnoque exercitu collecto, quos adversus eum Sylla miserat, duces profligavit. Missus deinde a Sylla Metellus, a Sertorio fusus quoque ac fugatus est. Pompejum etiam, qui in Hispaniam venerat, ut Metello opem ferret, levibus praeliis lacessivit Sertorius. Is enim non minus cautus quam acer imperator universae dimicationis discrimen vitabat, quod imparem se universo Romanorum exercitui sentiret; interim vero hostem crebris damnis fatigabat.

Quum aliquando Sertorii milites pugnam inconsulte flagitarent, nec jam eorum impetus posset cohiberi, Sertorius duos in eorum conspectu equos constituit, praevalidum alterum, alterum vero admodum exilem et imbecillum: deinde equi infirmi caudam a robusto juvene totam simul abrumpi jussit; validi autem equi singulos pilos ab imbecillo sene paulatim velli. Irritus adolescentis labor risum omnibus movit; senex autem, quamvis tremula manu, id perfecit quod imperatum sibi fuerat. Quumque milites non satis intelligerent quorsum ea res spectaret, Sertorius ad eos conversus: „Equi

„ caudae , inquit , similis est hostium exercitus :
„ qui partes aggreditur, facile potest opprimere ;
„ contra nihil proficiet qui universum conabitur
„ prosternare. „

Erat Sertorio cerva candida eximiae pulchritudinis, quae ipsi magno usui fuit, ut obsequentiores haberet milites. Hanc Sertorius assuefecerat, se vocantem audire et euntem sequi. Dianae donum esse omnibus persuasit, seque ab ea moneri, quae facto opus essent. Si quid durius vellet imperare , se a cerva monitum praedicabat, statimque libentes parebant. Cerva in quadam hostium incursione amissa est , ac periisse credita : quod aegerrime tulit Sertorius. Multis post diebus a quodam homine inventa est. Sertorius eum , qui id sibi nunciabat , tacere jussit, cervamque repente in locum, ubi jus reddere solebat, immitti. Ipse vultu hilari in publicum progressus, dixit sibi in quiete visam esse cervam, quae perierat, ad se reverti. Tunc emissa ex composito cerva, ubi Sertorium conspexit, laeto saltu ad tribunal fertur, ac dexteram sedentis ore lambit; unde clamor factus, ortaque omnium admiratio est.

Victus postea a Pompejo Sertorius , pristinos mores mutavit, et ad iracundiam deflexit. Multos ob suspicionem proditionis crudeliter interfecit : unde odio esse coepit exercitui. Romani moleste ferebant, quod Hispanis magis quam sibi confideret, hosque haberet corporis custodes. In hac animorum aegritudine non deserebant Sertorium, quem necessarium sibi ducem judicabant, sed eum amare desierant. Deinde in Hispanos quoque saeviit Sertorius, quod ii tributa non tolerarent; ipse etiam Sertorius curis jam et laboribus fessus, ad obeunda ducis munia segnior, ad luxum et libidines declinavit. Quare, alienatis omnium animis, jussa imperatoris contemnebantur ; tandem facta adversus eum conjuratione, Sertorius in convivio a suis est interfectus.

CNAEUS POMPEJUS MAGNUS.

Cnaeus Pompejus stirpis senatoriae adolescens, in bello civili se, et patrem consilio servavit. Pompeji pater suo exercitui ob avaritiam erat invisus: Itaque facta est in eum conspiratio. Terentius quidam, Cnaei Pompeji contubernalis, eum occidendum susceperat, dum alii tabernaculum patris incenderent. Quae res juveni Pompejo coenanti nuntiata est. Ipse nihil periculo motus, solito hilarior bibit, et cum Terentio eadem, qua antea, comitate usus est. Deinde cubiculum ingressus, clam subduxit se tentorio, et firmam patri circumposuit custodiam. Terentius tum, districto ense, ad lectum Pompeji accessit, multisque ictibus stragula percussit. Orta mox seditione, Pompejus se in media conjecit agmina, militesque tumultuantes precibus et lacrymis placavit, ac suo duci reconciliavit.

Pompejus eodem bello civili partes Syllae secutus, ita egit, ut ab eo maxime diligeretur. Annos tres et viginti natus, ut Syllae auxilio veniret, paterni exercitus reliquias collegit, statimque dux peritus exstitit. Illius magnus apud militem amor, magna apud omnes admiratio fuit: nullus ei labor taedio, nulla defatigatio molestiae erat. Cibi vinique temperans, somni parcus, inter milites corpus exercebat. Cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis lucta certabat. Tum ad Syllam iter intendit, non per loca devia, sed palam incedens, tres hostium exercitus, aut fudit, aut sibi adjunxit. Quem ubi Sylla ad se accedere audivit, egregiamque sub signis juventutem aspexit, desiliit ex equo, Pompejumque salutavit imperatorem; deinceps ei venienti solebat assurgere de sella, et caput aperire: quem honorem nemini, nisi Pompejo tribuebat.

Postea Pompejus in Siciliam profectus est, ut eam a Carbone Syllae inimico occupatam reciperet. Carbo comprehensus, et ad Pompejum ductus est. Quem Pompejus, postquam acerbe in eum invectus fuisset, ad supplicium duci jussit. Tunc il-

le, qui ter consul fuerat, demisse ac muliebriter mortem extimuit: voce flebili petiit, ut sibi alvum levare liceret, sicque brevem miserrimae vitae usuram rapuit, donec miles, morae impatiens, caput in sordido loco sedentis amputavit. Longe moderatior fuit Pompejus erga Sthenium Siculae cujusdam civitatis principem. Quum enim in eam civitatem animadvertere decrevisset, quae sibi adversata fuerat, exclamavit Sthenius, eum inique facturum, si ob culpam unius omnes plecteret. Interroganti Pompejo quisnam ille unus esset? „ Ego, „ inquit Sthenius, qui meos cives ad id induxi „. Tam libera voce delectatus Pompejus, omnibus et Sthenio ipsi pepercit.

Transgressus inde in Africam Pompejus, Jarbam Numidiae regem, qui Marii partibus favebat, bello persecutus est. Intra dies quadraginta hostem oppressit, et Africam subegit adolescens quatuor et viginti annorum. Tum ei litterae a Sylla redditae sunt, quibus, jubebatur exercitum dimittere, et cum una tantum legione successorem exspectare. Id aegre tulit Pompejus: paruit tamen, et Romam reversus est. Revertenti incredibilis multitudo obviam ivit. Sylla quoque eum laetus excepit, et Magni cognomine appellavit: nihilominus Pompejo triumphum petenti restitit; neque ea re a proposito deterritus est Pompejus: ausus que est dicere plures solem orientem adorare, quam occidentem: quo dicto innuebat Syllae potentiam minui, suam vero crescere. Ea voce audita, Sylla juvenis constantiam admiratus, exclamavit: *Triumphet, triumphet.*

Metello jam seni et bellum in Hispania segnius gerenti collega datus est Pompejus, ibique adversus Sertorium vario eventu dimicavit. In quodam praelio maximum subiit periculum: quum enim in eum vir vasta corporis magnitudine impetum fecisset, Pompejus manum hostis amputavit, sed, multis in eum concurrentibus, vulnus in femore accepit, et a suis fugientibus, desertus, in hostium potestate erat. At praeter spem evasit; illi scilicet equum Pompeji auro phalerisque eximiis instructum ceperant.

Dum vero praedam inter se altercantes partiuntur, Pompejus illorum manus effugit. Altero praelio, quum Metellus Pompejo laboranti, auxilio venisset, fususque esset Sertorii exercitus, is dixisse fertur: „ Nisi ista anus supervenisset, ego hunc „ puerum verberibus castigatum Romam dimisis„ sem „. Metellum anum appellabat, quia is jam senex ad mollem et effeminatam vitam deflexerat. Tandem, Sertorio interfecto, Pompejus Hispaniam recepit.

Quum piratae maria omnia infestarent, et quasdam etiam Italiae urbes diripuissent, ad eos opprimendos, cum imperio extraordinario (1) missus est Pompejus. Nimiae viri potentiae obsistebant quidam ex optimatibus, et imprimis Quintus Catulus; qui quum in concione dixisset, esse quidem praeclarum virum Cnaeum Pompejum; sed non esse uni omnia tribuenda, adjecissetque: „ Si quid „ ei acciderit, ecquemnam in ejus locum substi„ tuetis? „ Acclamavit universa concio: „ Te ip„ sum, Quinte Catule. „ Tam honorifico civium testimonio victus Catulus, e concione discessit. Pompejus, disposito per omnes maris recessus navium praesidio, brevi terrarum orbem illa peste liberavit; praedones multis locis victos fudit; eosdem in deditionem acceptos, in urbibus et agris procul a mari collocavit. Nihil hac victoria celerius: nam intra quadragesimum diem piratas toto mari expulit.

Confecto bello piratico, Cnaeus Pompejus contra Mithridatem profectus est, et in Asiam magna celeritate contendit. Praelium cum rege conserere cupiebat, neque opportuna dabatur pugnandi facultas, quia Mithridates interdiu castris se continebat, noctu vero haud tutum erat congredi cum hoste in locis ignotis. Quadam tamen nocte Mithridatem Pompejus agressus est. Luna magno fuit

(1) Cum imperio extraordinario: *con un straordinario potere. Questo potere era molto più esteso che quello de' consoli e doveva durare tre anni.*

Romanis adjumento: nam quum eam Romani a tergo haberent, umbrae corporum longius projectae, ad primos usque hostium ordines pertinebant; unde decepti regii milites, in umbras tanquam in propinquum hostem, tela mittebant. Victus Mithridates in Pontum profugit. Adversus eum filius Pharnaces rebellavit, quia, occisis a patre fratribus, vitae suae ipse timebat. Mithridates a filio obsessus, venenum sumpsit, quod quum tardius subiret, quia adversus venena multis antea medicaminibus corpus firmaverat, a milite Gallo volens interfectus est.

Pompejus deinde Tigranem Armeniae regem, qui Mithridatis partes secutus fuerat, ad deditionem compulit; quem tamen ad genua procumbentem erexit, benignis verbis recreavit, et in regnum restituit; aeque pulchrum esse judicans et vincere reges et facere. Tandem, rebus Asiae compositis, in Italiam rediit. Ad urbem venit, non, ut plerique timuerant, armatus, sed dimisso exercitu, et tertium triumphum biduo duxit. Insignis fuit multis novis inusitatisque ornamentis hic triumphus; sed nihil illustrius visum, quam quod tribus triumphis tres orbis partes devictae causam praebuerunt: Pompejus enim, quod antea contigerat nemini, primo ex Africa, iterum ex Europa, tertio ex Asia triumphavit, felix opinione hominum futurus, si quem gloriae, eumdem vitae finem habuisset, neque adversam fortunam esset expertus jam senex.

SECUNDUM CIVILE BELLUM

(*Anno urbis conditae* 705.)

Postea orta est inter Pompejum et Caesarem gravis dissensio, quod hic superiorem, ille vero, parem ferre non posset: et inde bellum civile exarsit. Caesar cum infesto exercitu in Italiam venit. Pompejus, relicta urbe, ac deinde Italia ipsa, Thessa-

liam petiit, et cum eo consules senatusque omnis: quem insecutus Caesar apud Pharsaliam acie fudit. Victus Pompejus ad Ptolemaeum Alexandriae regem, cui tutor a senatu datus fuerat, profugit; sed ille Pompejum interfici jussit. Latus Pompeji sub oculis uxoris et liberorum mucrone confossum est, caput abscissum, truncus in Nilum conjectus. Dein caput velamine involutum ad Caesarem delatum est, qui, eo viso, lacrymas fudit, et illud multis pretiosissimisque odoribus cremandum curavit.

Is fuit viri praestantissimi post tres consulatus et totidem triumphos, vitae exitus. Erant in Pompejo multae ac magnae virtutes, ac praecipue admiranda frugalitas. Quum ei aegrotanti praecepisset medicus, ut turdum edèret, negarent autem servi eam avem usquam aestivo tempore posse reperiri, nisi apud Lucullum, qui turdos domi saginaret, vetuit Pompejus turdum inde peti; medicoque dixit: „ Ergo nisi Lucullus perditus deliciis esset, non vi- „ veret Pompejus „? Aliam avem, quae parabilis esset, sibi jussit apponi.

Viris doctis magnum honorem habebat Pompejus. Ex Syria decedens, confecto bello Mithridatico, quum Rhodum venisset, nobilissimum philosophum Posidonium cupiit audire; sed quum is diceretur tunc graviter aegrotare, quod maximis podagrae doloribus cruciabatur, voluit saltem Pompejus eum visere. Mos erat, ut, consule aedes aliquas ingressuro, lictor fores virga percuteret, admonens consulem adesse: at Pompejus vetuit fores Posidonii percuti, honoris causa. Quem ut vidit et salutavit, moleste se ferre dixit, quod eum non posset audire. At ille: „ Tu vero, inquit, potes, nec com- „ mittam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tan- „ tus vir ad me venerit „. Itaque cubans graviter et copiose disseruit de hoc ipso: nihil esse bonum, nisi quod honestum esset, et nihil malum dici posse, quod turpe non esset. Quum vero dolor interdum acriter eum pungeret; saepe dixit: „ Nihil agis, dolor, „ quamvis sis molestus; numquam te esse malum „ confitebor. „

CAJUS JULIUS CAESAR.

Cajus Julius Caesar nobilissima genitus familia, annum agens sextum et decimum, patrem amisit: paulo post Corneliam duxit uxorem, cujus quum pater esset Syllae inimicus, voluit Sylla Caesarem compellere, ut eam dimitteret; neque id potuit efficere. Ob eam causam Caesar bonis spoliatus quum etiam ad mortem quaereretur, mutata veste, noctu elapsus est ex urbe, et quamquam tunc quartanae morbo laboraret, prope per singulas noctes latebras commutare cogebatur; sic quoque comprehensus a Syllae liberto, vix data pecunia, evasit. Postremo per proximos suos veniam impetravit, diu repugnante Sylla, qui quum deprecantibus ornatissimis viris denegasset, atque illi pertinaciter contenderent, expugnatus tandem dixit: eum quem salvum tantopere cuperent, aliquando optimatum partibus, quas simul defendissent, exitio futurum, multosque in eo puero inesse Marios.

Caesar, mortuo Sylla et composita seditione civili, Rhodum secedere statuit, ut per otium Apollonio, tunc clarissimo dicendi magistro, operam daret; sed in itinere a piratis captus est, mansitque apud eos quadraginta dies. Ita porro per illud omne spatium se gessit, ut piratis terrori pariter ac venerationi esset; atque ne iis suspicionem ullam daret, qui oculis tantummodo eum custodiebant, nunquam aut nocte, aut die excalceatus est (1). Interim comites servosque dimiserat ad expediendas pecunias, quibus redimeretur. Viginti talenta piratae postulaverant; ille vero quinquaginta daturum se spopondit. Quibus numeratis, expositus est in littore: Caesar liberatus confestim Miletum, quae urbs proxime aberat, properavit: ibique contracta classe, stantes adhuc in eodem loco praedones noctu adortus, aliquot naves, mersis aliis, cepit, piratasque ad deditionem redactos, eo affecit supplicio, quod

(1) *S'egli si fosse scalzato, si avrebbe potuto credere ch'egli avesse in pensiero di fuggirsene a nuoto.*

illis saepe per jocum minatus fuerat, dum ab iis detineretur; crucibus illos suffigi jussit.

Julius Caesar quaestor factus in Hispaniam profectus est; quumque Alpes transiret, et ad conspectum pauperis cujusdam vici comites ejus per jocum inter se disputarent, an illic etiam esset ambitioni locus, serio dixit Caesar malle se ibi primum esse quam Romae secundum. Ita animus dominationis avidus a prima aetate regnum concupiscebat, semperque in ore habebat hos Euripidis, Graeci poëtae, versus: *Nam si violandum est jus, regnandi gratia violandum est: aliis rebus pietatem colas.* Quum vero Gades, quod est Hispaniae oppidum, venisset, visa Alexandri Magni imagine, ingemuit, et lacrymas fudit: causam quaerentibus amicis: „ Nonne, inquit, idonea dolendi causa est, quod nihildum memorabile gesserim, eam aetatem adeptus, qua Alexander jam terrarum orbem subegerat? „

Julius Caesar in captanda plebis gratia, et ambiendis honoribus patrimonium effudit: aere alieno oppressus, ipse dicebat sibi opus esse millies (1) sestertium, ut haberet nihil. His artibus consulatum adeptus est; collegaque ei datus Marcus Bibulus, cui Caesaris consilia haud placebant. Inito magistratu, Caesar legem Agrariam tulit, hoc est de dividendo egenis civibus agro publico (2): cui legi quum senatus repugnaret, Caesar rem ad populum detulit. Bibulus collega in forum venit, ut legi ferendae obsisteret, sed tanta commota est seditio, ut in caput consulis cophinus stercore plenus effunderetur, fascesque frangerentur. Tandem Bibulus a satellitibus Caesaris foro expulsus, domi se continere per reliquum anni tempus coactus est, curiaque abstinere. Interea unus Caesar omnia ad arbitrium in republica administravit; unde quidam homines faceti, quae eo anno gesta sunt, non, ut mos

(1) *Egli diceva d' aver bisogno di dodici milioni per restar con niente: vale a dire che egli doveva dare dodici milioni di più di quello, che possedeva.*

(2) *Una parte dei terreni conquistati sopra i nemici veniva confiscata a beneficio del popolo Romano.*

erat, consulibus Caesare et Bibulo acta esse dicebant, sed Julio et Caesare, unum consulem nomine et cognomine pro duobus appellantes.

Julius Caesar functus consulatu, Galliam provinciam sorte obtinuit. Gessit autem novem annis, quibus in imperio fuit, haec fere; Galliam in provinciae Romanae formam redegit: Germanos, qui trans Rhenum incolunt, primus Romanorum, ponte fabricato, aggressus, maximis affecit cladibus. Britannos antea ignotos, vicit, iisque pecunias et obsides imperavit: quo in bello multa Caesaris facta egregia narrantur. Inclinante in fugam exercitu, rapuit e manu militis fugientis scutum, et in primam aciem volitans, pugnam restituit. In alio praelio aquiliferum terga vertentem, faucibus comprehendit, in contrariam partem retraxit, dexteramque ad hostem protendens: „ Quorsum tu, inquit, abis? Illic sunt cum quibus dimicamus „. Quo facto militibus animos addidit.

Caesar quum adhuc in Gallia detineretur, ne imperfecto bello discederet, postulavit, ut sibi liceret, quamvis absenti, secundum consulatum petere; quod ei a senatu est negatum. Ea re commotus in Italiam rediit, armis injuriam acceptam vindicaturus, plurimisque urbibus occupatis, Brundusium contendit, quo Pompejus consulesque confugerant. Tunc summae audaciae facinus Caesar edidit: a Brundusio Dyrrachium inter oppositas classes gravissima hieme transmisit cessantibusque copiis, quas subsequi jusserat, quum ad eas arcessendas frustra misisset, morae impatiens, castris noctu egreditur, clam solus naviculam conscendit obvoluto capite, ne agnosceretur. Mare, adverso vento vehementer flante, intumescebat; in altum tamen protinus dirigi navigium jubet; quumque gubernator pene obrutus fluctibus adversae tempestati cederet: „ Quid „ times? ait: Caesarem vehis. „

Deinde Caesar Thessaliam petiit, ubi Pompejum Pharsalico praelio fudit, fugientem persecutus est, eumque in itinere cognovit occisum fuisse. Tum bellum Ptolemaeo Pompeji interfectori intulit, a

quo sibi quoque insidias parari videbat; quo victo, Caesar in Pontum transiit, Pharnacemque Mithridatis filium rebellantem aggressus, intra quintum ab adventu diem, quatuor vero, quibus in conspectum venerat, horis, uno praelio profligavit. Quam victoriae celeritatem inter triumphandum notavit, inscripto inter pompae ornamenta trium verborum titulo; *veni, vidi, vici.* Sua deinceps Caesarem ubique comitata est fortuna. Scipionem et Jubam Numidiae regem, reliquias Pompejanarum partium in Africa refoventes, devicit. Pompeji liberos in Hispania superavit. Clementer usus est victoria, et omnibus, qui contra se arma tulerant, pepercit. Regressus in urbem, quinquies triumphavit.

Bellis civilibus confectis, Caesar dictator in perpetuum creatus, agere insolentius coepit; senatum ad se venientem sedens excepit; et quemdam, ut assurgeret monentem, irato vultu respexit. Quum Antonius, Caesaris in omnibus expeditionibus comes, et tunc in consulatu collega, ei in sella aurea sedenti pro rostris diadema, insigne regium, imponeret, non visus est eo facto offensus. Quare conjuratum est in eum a sexaginta et amplius viris, Cassio et Bruto ducibus conspirationis. Quum igitur Caesar idibus martiis in senatum venisset, assidentem specie officii circumsteterunt, illicoque unus e conjuratis, quasi aliquid rogaturus; propius accessit, renuentique togam ab utroque humero apprehendit. Deinde clamantem: „ Ista quidem vis est „, Cassius vulnerat paulo infra jugulum. Caesar Cassii brachium arreptum graphio trajecit, conatusque prosilire, aliud vulnus accepit. Quum Marcum Brutum, quem loco filii habebat, in se irruentem vidisset, dixit: „ Tu quoque fili mi! „ Dein ubi animadvertit undique se, strictis pugionibus peti, toga caput obvolvit, atque ita tribus et viginti plagis confossus est.

Erat Caesar excelsa statura, nigris vegetisque oculis, capite calvo: quam calvitii deformitatem aegre ferebat, quod saepe obtrectantium jocis esset obnoxia. Itaque ex omnibus honoribus sibi a senatu

populoque decretis non aliud recepit aut usurpavit libentius, quam jus laureae perpetuo gestandae. Eum vini parcissimum fuisse ne inimici quidem negarunt: unde Cato dicere solebat unum ex omnibus Caesarem ad evertendam rempublicam sobrium accessisse. Armorum et equitandi peritissimus erat; laboris ultra fidem patiens: in agmine nonnunquam equo, saepius pedibus, anteibat, capite detecto, sive sol, sive imber esset. Longissimas vias incredibili celeritate confecit, ita ut persaepe nuncios de se praevenerit, neque eum morabantur flumina, quae vel nando vel innixus inflatis utribus trajiciebat.

MARCUS CATO UTICENSIS.

Marcus Cato, adhuc puer, invictum animi robur ostendit. Quum in domo Drusi avunculi sui educaretur, Latini de civitate impetranda Romam venerunt. Popedius Latinorum princeps, qui Drusi hospes erat, Catonem puerum rogavit ut Latinos apud avunculum adjuvaret. Cato vultu constanti negavit id se facturum. Iterum deinde ac saepius interpellatus, in proposito perstitit. Tunc Popedius puerum in excelsam aedium partem levatum tenuit, et abjecturum inde se minatus est, nisi precibus obtemperaret; neque hoc metu a sententia eum potuit dimovere. Tunc Popedius exclamasse fertur: „ Gratulemur nobis, Latini, hunc esse tam „ parvum: si enim senator esset, ne sperare quidem „ jus civitatis nobis liceret. „

Cato, quum salutandi gratia ad Syllam a paedagogo duceretur, et in atrio cruenta proscriptorum capita vidisset, Syllae crudelitatem exsecratus est; seque eodem esse animo significavit, quo puer alius nomine Cassius, qui tunc publicam scholam cum Fausto, Syllae filio frequentabat. Quum enim Faustus proscriptionem paternam in schola laudaret, diceretque, se, quum per aetatem posset, eamdem rem esse facturum, ei sodalis gravem colaphum impegit.

Insignis fuit et ad imitandum proponenda Catonis erga fratrem benevolentia. Quum enim inter-

rogaretur quem omnium maxime diligeret, respondit, fratrem. Iterum interrogatus quem secundum maxime diligeret, iterum fratrem respondit. Quaerenti tertio idem responsum dedit, donec ille a percunctando desisteret. Crevit cum aetate ille Catonis in fratrem amor: ab ejus latere non discedebat; ei in omnibus rebus morem gerebat. Annos natus viginti, nunquam sine fratre coenaverat, nunquam in forum prodierat, nunquam iter susceperat. Diversum tamen erat utriusque ingenium: in utroque probi mores erant, sed Catonis indoles severior.

Cato, quum frater, qui erat tribunus militum, ad bellum profectus esset, ne eum desereret, voluntaria stipendia fecit (1). Accidit postea ut Catonis frater in Asiam proficisci cogeretur, et, iter faciens, in morbum incideret: quod ubi audivit Cato, licet tunc gravis tempestas saeviret, neque parata esset magna navis, solvit e portu Thessalonicae exigua navicula cum duobus tantum amicis tribusque servis, et, pene haustus fluctibus, tandem praeter spem incolumis evasit. At fratrem modo defunctum vita reperit. Tunc questibus et lacrymis totum se tradidit: mortui corpus quam magnificentissimo potuit funere extulit, et marmoreum tumulum extrui curavit suis impensis. Vela deinde facturus, quum suaderent amici, ut fratris reliquias in alio navigio poneret, animam se prius quam illas relicturum respondit, atque ita solvit.

Cato quaestor in insulam Cyprum missus est ad colligendam Ptolemaei regis pecuniam, a quo populus Romanus haeres institutus fuerat. Integerrima fide eam rem administravit. Summa longe major, quam quisquam sperare potuisset, redacta est. Fere septem millia talentorum navibus imposuit Cato: atque ut naufragii pericula vitaret, singulis vasis, quibus inclusa erat pecunia, corticem suberis longo funiculo alligavit, ut, si forte mersum navigium

(1) *Egli servì volontariamente: prima dell' età di diciassette anni non v'era obbligo d'arrolarsi.*

esset, locum amissae pecuniae cortex supernatans indicaret. Catoni advenienti senatus et tota ferme civitas obviam effusa est, nec erat res triumpho absimilis. Actae sunt Catoni a senatu gratiae, praeturaque illi et jus spectandi ludos praetextato extra ordinem data. Quem honorem Cato noluit accipere, iniquum esse affirmans sibi decerni quod nulli alii tribueretur.

Quum Caesar consul legem reipublicae perniciosam tulisset, Cato solus, caeteris exterritis, huic legi obstitit. Iratus Caesar Catonem extrahi curia, et in vincula rapi jussit; at ille nihil de libertate linguae remisit; sed in ipsa ad carcerem via de lege disputabat, civesque commonebat, ut talia molientibus adversarentur. Catonem sequebantur moesti patres, quorum unus objurgatus a Caesare, quod nondum misso senatu discederet: „ Malo, inquit, „ esse cum Catone in carcere, quam tecum in „ curia „. Exspectabat Caesar dum ad humiles preces Cato sese dimitteret: quod ubi frustra a se sperari intellexit, pudore victus, unum e tribunis misit, qui Catonem dimitteret.

Cato Pompeji partes bello civili secutus est, eoque victo, exercitus reliquias in Africam cum ingenti itinerum difficultate perduxit. Quum vero ei summum a militibus deferretur imperium, Scipioni, quod vir esset consularis, parere maluit. Scipione etiam devicto, Uticam Africae urbem petivit, ubi filium hortatus est, ut clementiam Caesaris experiretur; ipse vero coenatus deambulavit, et cubitum iturus, arctius diutiusque in complexu filii haesit; deinde, ingressus cubiculum, ferro sibi ipse mortem conscivit. Caesar, audita Catonis morte, dixit illum gloriae suae invidisse, quod sibi laudem servati Catonis eripuisset. Catonis liberos, eisque patrimonium incolume servavit.

MARCUS TULLIUS CICERO.

Marcus Tullius Cicero equestri genere, Arpini, quod est Volscorum oppidum, natus est. Ex ejus avis

unus verrucam in extremo naso sitam habuit, ciceris grano similem; inde cognomen Ciceronis genti inditum. Quum id Marco Tullio a nonnullis probro verteretur „. Dabo operam , inquit, ut istud „ cognomen nobilissimorum nominum splendorem „ vincat. „ Quum eas artes disceret, quibus aetas puerilis ad humanitatem (1) solet informari, ingenium ejus ita eluxit, ut eum aequales e schola redeuntes medium, tanquam regem, circumstantes deducerent domum : imo eorum parentes, pueri fama commoti, in ludum litterarium ventitabant, ut eum viserent. Ea res tamen quibusdam rustici et inculti ingenii stomachum movebat; qui caeteros pueros graviter objurgabant, quod talem condiscipulo suo honorem tribuerent.

Tullius Cicero adolescens eloquentiam et libertatem suam adversus Syllanos ostendit. Chrysogonum quemdam Syllae libertum acriter insectatus est, quod, dictatoris potentia fretus, in bona civium invadebat. Ex quo veritus invidiam Cicero, Athenas petivit, ubi Antiochum philosophum studiose audivit. Inde eloquentiae gratia Rhodum se contulit, ubi Molone, rhetore tum disertissimo, magistro usus est. Qui, quum Ciceronem dicentem audivisset, flevisse dicitur, quod praevideret per hunc Graecos a Romanis ingenii et eloquentiae laude superatum iri. Romam reversus, quaestor in Sicilia fuit. Nullius vero quaestura aut gratior, aut clarior fuit. Quum in magna annonae difficultate ingentem frumenti vim inde Romam mitteret, Siculos initio offendit; postea vero ubi diligentiam, justitiam et comitatem ejus experti fuerunt, majores quaestori suo honores, quam ulli unquam praetori, detulerunt.

Cicero, consul factus, Sergii Catilinae conjurationem singulari virtute, constantia curaque compressit. Is nempe, indignatus, quod in petitione

(1) *Le scienze alle quali suolsi applicare un fanciullo per formare un uomo.* Humanitas *in questo luogo significa l'aggregato di tutte le qualità, che perfezionano l'uomo.*

consulatus repulsam passus esset, et furore amens, cum pluribus viris nobilibus Ciceronem interficere, senatum trucidare, urbem incendere, aerarium diripere constituerat. Quae tam atrox conjuratio a Cicerone detecta est. Catilina metu consulis Roma ad exercitum, quem paraverat, profugit: socii ejus comprehensi, in carcere necati sunt. Senator quidam filium supplicio mortis, ipse affecit. Juvenis scilicet ingenio, litteris et forma inter aequales, conspicuus, pravo consilio amicitiam Catilinae secutus fuerat, et in castra ejus properabat: quem pater, ex medio itinere retractum, occidit, his eum verbis increpans: „ Non ego te Catilinae adver- „ sus patriam; sed patriae adversus Catilinam ge- „ nui. „

„ Non ideo Catilina ab incoepto destitit, sed infestis signis Romam petens, cum exercitu caesus est. Adeo acriter dimicatum est, ut nemo hostium praelio superfuerit: quem quisque in pugnando ceperat, eum, amissa anima, tegebat locum. Ipse Catilina longe a suis inter eorum, quos occiderat, cadavera cecidit, morte pulcherrima, si pro patria sua sic occubuisset. Senatus populusqne Romanus Ciceronem patriae patrem appellavit: ea res tamen Ciceroni postea invidiam creavit, adeo ut abeuntem magistratu verba facere ad populum vetuerit quidam tribunus plebis, quod cives indicta causa damnavisset, sed solitum duntaxat juramentum praestare ei permiserit (1). Tum Cicero magna voce: „ Juro, inquit, rempublicam atque urbem Romam „ mea unius opera salvam esse „: qua voce delectatus populus Romanus et ipse juravit verum esse Ciceronis juramentum.

Paucis post annis Cicero reus factus est a Clodio tribuno plebis eadem de causa, quod nempe cives Romanos necavisset. Tunc moestus senatus, tanquam in publico luctu, vestem mutavit. Cicero, quum posset armis salutem suam defendere, maluit urbe

(1) *Era costume in Roma che i consoli dimettendo la carica giurassero di non aver fatto niente contro alle leggi.*

cedere, quam sua causa caedem fieri (1). Proficiscentem omnes boni flentes prosecuti sunt. Dein Clodius edictum proposuit, ut Marco Tullio igni et aqua interdiceretur; illius domum et villas incendit; sed vis illa diuturna non fuit; mox enim maximo omnium ordinum studio Cicero in patriam revocatus est. Obviam ei redeunti ab universis itum est. Domus ejus publica pecunia restituta est. Postea Cicero, Pompeji partes secutus a Caesare victore veniam accepit. Quo interfecto, Octavium haeredem Caesaris fovit atque ornavit, ut eum Antonio, rempublicam vexanti, opponeret; sed ab illo deinde desertus est et proditus.

Antonius, inita cum Octavio societate, Ciceronem jamdiu sibi inimicum, proscripsit. Qua re audita, Cicero transversis itineribus fugit in villam, quae a mari proxime aberat, indeque navem conscendit, in Macedoniam transiturus. Quum vero jam aliquoties in altum provectum venti adversi retulissent, et ipse jactationem navis pati non posset, regressus ad villam: „ Moriar, inquit, in pa„ tria saepe servata „. Mox adventantibus percussoribus, quum servi parati essent ad dimicandum fortiter, ipse lecticam, qua vehebatur, deponi jussit, eosque quietos pati quod sors iniqua cogeret. Prominenti ex lectica et immotam cervicem praebenti caput praecisum est. Manus quoque abscissae; caput relatum est ad Antonium, ejusque jussu inter duas manus in rostris positum. Fulvia, Antonii uxor, quae se a Cicerone laesam arbitrabatur, caput manibus sumpsit, in genua imposuit, extractamque linguam acu confixit.

Cicero dicax erat, et facetiarum amans, adeo ut ab inimicis solitus sit appellari Scurra consularis. Quum Lentulum generum suum, exiguae staturae hominem, vidisset longo gladio accinctum: „ Quis, inquit, generum meum ad gladium alliga-

(1) *Clodio, nemico dichiarato di Cicerone, aveva armato la plebaglia di Roma, e sembrava disposto di passare alle estreme violenze.*

„ vit? „ Matrona quaedam, juniorem se, quam erat, simulans, dictitabat se triginta tantum annos habere. Cui Cicero: „ Verum est, inquit, nam hoc „ viginti annos audio „. Caesar, altero consule mortuo die decembris ultima, Caninium consulem hora septima in reliquam diei partem renuntiaverat: quem quum plerique irent salutatum de more: „ Festinemus, inquit Cicero, priusquam abeat ma- „ gistratu (1). „ De eodem Caninio scripsit Cicero: „ Fuit mirifica vigilantia Caninius, qui toto suo „ consulatu somnum non viderit. „

MARCUS BRUTUS.

Marcus Brutus, ex illa gente, quae Roma Tarquinios ejecerat, oriundus, Athenis philosophiam, Rhodi eloquentiam didicit. Sua eum virtus valde commendavit: ejus pater, qui Syllae partibus adversabatur, jussu Pompeji interfectus fuerat; unde Brutus cum eo graves gesserat simultates: bello tamen civili, Pompeji causam, quod justior videretur, secutus est, et dolorem suum reipublicae utilitati posthabuit. Victo Pompejo, Brutus a Caesare servatus est, et praetor etiam factus. Postea, quum Caesar, superbia elatus, senatum contemnere, et regnum affectare coepisset, populus, jam praesenti statu haud laetus, vindicem libertatis requirebat. Subscripsere quidam primi Bruti statuae: *Utinam viveres*! Item ipsius Caesaris statuae: „ Brutus, „ quia reges ejecit, primus consul factus est: hic, „ quia consules ejecit, postremo rex fasctus est „. Inscriptum quoque est Marci Bruti praetoris tribunali: *Dormis, Brute*!

Marcus Brutus, cognita populi Romani voluntate, adversus Caesarem conspiravit. Pridie quam Caesar est occisus, Porcia, Bruti uxor, consilii conscia, cultellum tonsorium, quasi unguium resecandorum causa, poposcit, eoque velut forte e manibus elapso, se ipsa vulneravit. Clamore ancilla-

(1) *I consoli dimettevano la carica sul finire di dicembre.*

rum vocatus in cubiculum uxoris, Brutus objurgare eam coepit, quod tonsoris officium praeripere voluisset; at Porcia ei secreto dixit: „ Non casu, „ sed de industria, mi Brute, hoc mihi vulnus „ feci: experiri enim volui, an satis mihi animi es- „ set ad mortem oppetendam, si tibi propositum „ ex sententia parum cessisset. „ Quibus verbis auditis, Brutus ad coelum manus et oculos sustulisse dicitur, et exclamavisse: Utinam dignus tali „ conjuge maritus videri possim! „

Interfecto Caesare, Antonius vestem ejus sanguinolentam ostentans, populum veluti furore quodam adversus conjuratos inflammavit. Brutus itaque in Macedoniam concessit, ibique apud urbem Philippos adversus Antonium et Octavium dimicavit. Victus acie, quum in tumulum se nocte recepisset, ne in hostium manus veniret, uni comitum latus transfodiendum praebuit. Antonius, viso Bruti cadavere, ei suum injecit purpureum paludamentum, ut in eo sepeliretur. Quod quum postea subreptum audivisset, requiri furem, et ad supplicium duci jussit. Cremati corporis reliquias ad Serviliam, Bruti matrem, deportandas curavit. Non eadem fuit Octavii erga Brutum moderatio: is enim avulsum Bruti caput Romam ferri jussit, ut Caji Caesaris statuae subjiceretur.

OCTAVIUS CAESAR AUGUSTUS.

Octavius, Juliae, Caji Caesaris sororis, nepos, patrem quadrimus amisit. A majore avunculo adoptatus, eum in Hispaniam profectum secutus est. Deinde ab eo Apolloniam missus est, ut liberalibus studiis vacaret. Audita avunculi morte, Romam rediit, nomen Caesaris sumpsit, collectoque veteranorum exercitu, opem Decimo Bruto tulit qui ab Antonio Mutinae obsidebatur (1). Quum

(1) *Il giovine Ottavio era malcontento d' Antonio, il quale lo aveva mal accolto dopo la morte di Cesare, e che lo trattava con alterigia.*

autem urbis aditu prohiberetur, ut Brutum de omnibus rebus certiorem faceret, primo litteras laminis plumbeis inscriptas misit, quae per urinatorem sub aqua fluminis deferebantur; ad id postea columbis usus est: iis nempe diu inclusis et fame affectis, litteras ad collum alligabat, easque a proximo moenibus loco emittebat. Columbae lucis cibique avidae, summa aedificia petentes, a Bruto excipiebantur, maxime quum ille disposito quibusdam in locis cibo, columbas illuc devolare instituisset.

Octavius bellum Mutinense duobus praeliis confecit, in quorum altero non ducis modo, sed militis etiam functus est munere: nam, aquilifero graviter vulnerato, aquilam humeris subiit, et in castra reportavit. Postea reconciliata cum Antonio gratia, junctisque cum ipso copiis, ut Caji Caesaris necem ulcisceretur, ad urbem hostiliter accessit; inde quadringentos milites ad senatum misit, qui sibi consulatum, nomine exercitus, deposcerent. Cunctante senatu, centurio legationis princeps, rejecto sagulo, ostendens gladii capulum, non dubitavit in curia dicere: „ Hic faciet, si vos „ non faceritis „. Cui respondisse Ciceronem ferunt: „ Si hoc modo petieritis Caesari consulatum, „ auferetis „. Quod dictum ei deinde exitio fuit: invisus enim esse coepit Caesari, quod libertatis esset amantior.

Octavius Caesar nondum viginti annos natus consulatum invasit, novamque proscriptionis tabulam proposuit: quae proscriptio Syllana longe crudelior fuit: ne tenerae quidem aetati pepercit. Puerum quemdam nomine Atilium Octavius coëgit togam virilem sumere, ut, tanquam vir, proscriberetur. Atilius, protinus ut e Capitolio descendit, deducentibus ex more amicis, in tabulam relatus est (1). Desertum deinde a comitibus, ne mater

(1) *Il giovine, che prendeva la toga virile, era condotto in pompa al Campidoglio dai parenti e dagli amici di sua famiglia.*

quidem prae metu recepit. Puer itaque fugit, et in sylvis aliquandiu delituit. Quum vero inopiam ferre non posset, e latebris exivit, seque praetereuntibus indicavit, a quibus interfectus est. Alius puer etiam impubes, dum in ludum litterarium iret, cum paedagogo, qui pro eo corpus objecerat, necatus est.

Octavius, inita cum Antonio societate, Marcum Brutum, Caesaris interfectorem, bello persecutus est. Quod bellum, quamquam aeger atque invalidus, duplici praelio transegit, quorum priore castris exutus, vix fuga evasit; altero victor se gessit acerbius. In nobilissimum quemque captivum saeviit, adjecta etiam supplicio verborum contumelia. Uni, suppliciter precanti sepulturam, respondit jam illam in volucrum atque ferarum potestate futuram (1). Ambo erant captivi, pater et filius; quum autem Octavius nollet, nisi uni, vitam concedere, eos sortiri jussit utri parceretur. Pater, qui se pro filio ad mortem subeundam obtulerat, occisus est; nec servatus filius, qui prae dolore voluntaria occubuit nece: neque ab hoc tristi spectaculo oculos avertit Octavius; sed utrumque spectavit morientem.

Octavius ab Antonio iterum abalienatus est, quod is, repudiata Octavia sorore, Cleopatram Aegypti reginam duxisset uxorem: quae mulier cum Antonio luxu et deliciis certabat. Gloriata est aliquando se centies sestertium una coena absumpturam. Antonio id fieri posse neganti, magnificam apposuit coenam, sed non tanti sumptus, quanti promiserat. Irrisa igitur ab Antonio, jussit sibi afferri vas aceto plenum: exspectabat Antonius quidnam esset actura. Illa gemmas pretiosissimas auribus appensas habebat; protinus unam detraxit, et aceto dilutam, absorbuit. Alteram quoque simili modo parabat absumere, nisi prohibita fuisset.

(1) In potestate volucrum ac ferarum. *Che ciò dipenderebbe dagli uccelli e dalle bestie feroci, poichè egli farebbe gettare il suo corpo sopra un pubblico letamajo.*

ACTIACA PUGNA

(*Anno urbis conditae 721.*)

Octavius cum Antonio apud Actium, qui locus in Epiro est, navali praelio dimicavit; victum et fugientem Antonium persecutus, Aegyptum petiit, obsessaque Alexandria, quo Antonius cum Cleopatra confugerat, brevi potitus est. Antonius, desperatis rebus, quum in solio regali sedisset regio diademate cinctus, necem sibi conscivit. Cleopatra vero, quam Octavius magnopere cupiebat vivam comprehendi triumphoque servari, aspidem sibi in cophino inter ficus afferendam curavit, eamque ipsa brachio applicuit: quod ubi cognovit Octavius, medicos vulneri remedia adhibere jussit. Admovit etiam psyllos (1), qui venenum exsugerent, sed frustra. Cleopatrae mortuae communem cum Antonio sepulturam tribuit.

Tandem Octavius, hostibus victis, solusque imperio potitus, clementem se exhibuit. Omnia deinceps in eo plena mansuetudinis et humanitatis. Multis ignovit, a quibus saepe graviter laesus fuerat; quo in numero fuit Metellus unus ex Antonii praefectis. Quum is inter captivos, senex, squalidus sordidatusque processisset, agnovit eum filius ejus, qui Octavii partes secutus fuerat, statimque exiliens, patrem complexus, sic Octavium allocutus est: „ Pater meus hostis tibi fuit: ego miles: non „ magis ille poenam, quam ego praemium meriti sumus. Aut igitur me propter illum occidi „ jube, aut illum propter me vivere. Delibera, „ quaeso, utrum sit moribus tuis convenientius: „

(1) *I* psilli *erano uomini, che facevano professione di succhiare la piaga di coloro, che erano stati morsicati da un serpente: essi pretendevano guarire i malati con questo mezzo.*

Octavius, postquam paulum addubitavisset, misericordia motus, hominem sibi infensissimum, propter filii merita, servavit.

Octavius in Italiam rediit, Romamque triumphans ingressus est. Tum, bellis toto orbe compositis, Jani gemini portas sua manu clausit, quae tantummodo bis antea clausae fuerant, primo sub Numa rege, iterum post primum Punicum bellum. Tunc omnes praeteritorum malorum oblivio cepit, populusque Romanus praesentis otii laetitia perfruitus est. Octavio maximi honores a senatu delati sunt. Ipse Augustus cognominatus est, et in ejus honorem mensis sextilis eodem nomine est appellatus, quod illo mense bellis civilibus finis esset impositus. Equites Romani natalem ejus biduo semper celebrarunt: senatus populusque Romanus universus cognomen Patris patriae maximo consensu ei tribuerunt. Augustus, prae gaudio lacrymans, respondit his verbis: „Compos factus sum votorum meorum; neque „aliud mihi optandum est, quam ut hunc con-„sensum vestrum ad ultimum vitae finem videre „possim."

Dictaturam, quam populus magna vi offerebat, Augustus, genu nixus dejectaque ab humeris toga, deprecatus est. Domini appellationem semper exhorruit, eamque sibi tribui edicto vetuit: imo de restituenda repuplica non semel cogitavit; sed, reputans et se privatum non sine periculo fore, et rempublicam plurium arbitrio commissum iri, summam retinuit potestatem, id vero studuit, ne quem novi status poeniteret. Bene de iis etiam, quos adversarios expertus fuerat, et sentiebat, et loquebatur. Legentem aliquando unum e nepotibus invenit: quumque puer territus, volumen Ciceronis, quod manu tenebat, veste tegeret, Augustus librum cepit, eoque statim reddito: „Hic vir, inquit, „fili mi, doctus fuit et patriae amans."

Pedibus saepe per urbem incedebat, summaque comitate adeuntes excipiebat: unde, quum quidam, libellum supplicem porrigens, prae metu et reverentia nunc manum proferret, nunc retraheret: „Pu-

„ tasne, inquit jocans Augustus (1), assem te ele„ phanto dare „? Eum aliquando convenit veteranus miles, qui vocatus in jus periclitabatur, rogavitque ut sibi adesset. Statim Augustus unum e comitatu suo elegit advocatum qui litigatorem commendaret. Tum veteranus exclamavit: „ At non ego, te periclitante „ bello Actiaco, vicarium quaesivi, sed ipse pro te „ pugnavi „: simulque detexit cicatrices. Erubuit Augustus, atque ipse venit in advocationem.

Quum post Actiacam victoriam Augustus Romam ingrederetur, occurrit ei inter gratulantes opifex quidam corvum tenens, quem instituerat haec dicere; *Ave, Caesar victor, imperator.* Augustus, avem officiosam miratus, eam viginti millibus nummorum emit. Socius opificis, ad quem nihil ex illa liberalitate pervenerat, affirmavit Augusto illum habere et alium corvum, quem afferri postulavit. Allatus corvus verba quae didicerat expressit: *Ave, Antoni victor, imperator.* Nihil ea re exasperatus Augustus, jussit tantummodo corvorum doctorem dividere acceptam mercedem cum contubernali. Salutatus similiter a psittaco, emi eum jussit.

Exemplo incitatus sutor quidam, corvum instituit ad parem salutationem; sed, quum parum proficeret, saepe ad avem non respondentem dicebat: *Opera et impensa periit.* Tandem corvus coepit proferre dictatam salutationem; qua audita, dum transiret, Augustus respondit: „ Satis domi talium salutatorum habeo. „ Tum corvus illa etiam verba adjecit, quibus dominum querentem audire solebat: *Opera et impensa periit*: ad quod Augustus risit, atque avem emi jussit quanti nullam adhuc emerat.

Solebat quidam Graeculus (2) descendenti e palatio Augusto honorificum aliquod epigramma por-

(1) Assem elephanto dare. *Dare una moneta a un elefante. Allorchè facevansi vedere degli elefanti al popolo, questi animali raccoglievano essi medesimi, colla loro proposcide, il denaro che davasi per vederli.*

(2) *Eranvi in Roma de' Gramatici Greci, che tenevano delle scuole pubbliche, nelle quali insegnavano alla gioventù romana a parlare ed a scrivere correttamente la lingua greca.*

rigere. Id quum frustra saepe fecisset, et tamen rursum eumdem facturum Augustus videret, sua manu in charta breve exaravit graecum epigramma, et Graeculo venienti ad se obviam misit. Ille legendo laudare coepit, mirarique tam voce, quam vultu gestuque. Dein quum accessisset ad sellam, qua Augustus vehebatur, demissa in pauperem crumenam manu, paucos denarios protulit, quos principi daret; dixitque se plus daturum fuisse, si plus habuisset. Secuto omnium risu, Graeculum Augustus vocavit, eique satis grandem pecuniae summam numerari jussit.

Augustus fere nulli se invitanti negabat. Exceptus igitur a quodam coena satis parca et pene quotidiana, hoc tantum insusurravit: „ Non putabam „ me tibi esse tam familiarem „. Quum aliquando apud Pollionem quemdam coenaret, fregit unus ex servis vas crystallinum: rapi illum protinus Pollio jussit, et ne vulgari morte periret, abjici muraenis, quas ingens piscina continebat. Evasit e manibus puer, et ad pedes Caesaris confugit, non recusans mori, sed rogans, ne piscium esca fieret. Motus novitate crudelitatis Augustus, servi infelicis patrocinium suscepit: quum autem veniam a viro crudeli non impetraret, crystallina vasa ad se afferri jussit; omnia manu sua fregit; servum manumisit; piscinamque compleri praecepit.

Augustus, in quadam villa aegrotans, noctes inquietas agebat, rumpente somnum ejus crebro noctuae cantu; qua molestia quum liberari se vehementer cupere significasset, miles quidam, aucupii peritus, noctuam prehendendam curavit, vivamque Augusto attulit, spe ingentis praemii; cui Augustus mille nummos dari jussit: at ille, minus dignum praemium existimans, dicere ausus est: *Malo ut vivat*, et avem dimisit. Imperatori nec ad irascendum causa deerat, nec ad ulciscendum potestas. Hanc tamen injuriam aequo animo tulit Augustus, hominemque impunitum abire passus est.

Augustus amicitias non facile admisit, et admissas constanter retinuit: imprimis familiarem habuit

Maecenatem equitem Romanum, qui ea qua apud principem valebat gratia, ita semper usus est, ut prodesset omnibus quibus posset, noceret nemini. Mira erat ejus ars et libertas in flectendo Augusti animo, quum eum ira incitatum videret. Jus aliquando dicebat Augustus, et multos morte damnaturus videbatur. Aderat tunc Maecenas, qui circumstantium turbam perrumpere, et ad tribunal propius accedere, conatus est; quum id frustra tentasset, in tabella scripsit hac verba : *Surge tandem, carnifex*; eamque tabellam ad Augustum projecit, qua lecta, Augustus statim surrexit, et nemo est morte mulctatus.

Habitavit Augustus in aedibus modicis, neque laxitate neque cultu conspicuis, ac per annos amplius quadraginta in eodem cubiculo hieme et aestate mansit. Supellex quoque ejus vix privatae elegantiae erat. Idem tamen Romam, quam pro majestate imperii non satis ornatam invenerat, adeo excoluit, ut jure sit gloriatus marmoream se relinquere, quam lateritiam accepisset. Raro veste alia usus est, quam confecta ab uxore, sorore, filia, neptibusque. Altiuscula erant ejus calceamenta, ut procerior, quam erat, videretur. Cibi minimi erat atque vulgaris. Secundarium panem et pisciculos minutos et ficus virides maxime appetebat.

Augustus non amplius, quam septem horas, dormiebat, ac ne eas quidem continuas, sed ita ut in illo temporis spatio ter aut quater expergisceretur. Si interruptum somnum recuperare non posset, lectores arcessebat, donec resumeret. Quum audisset senatorem quemdam, licet aere alieno oppressum, arcte et graviter dormire solitum, culcitram ejus magno pretio emit : mirantibus dixit : „ Habenda est ad somnum culcitra, in qua homo, „ qui tantum debebat, dormire potuit. „

Exercitationes campestres equorum et armorum statim post bella civilia omisit, et ad pilam primo folliculumque transiit: mox, animi laxandi causa, modo piscabatur hamo, modo talis nucibusque ludebat cum pueris minutis, quos facie et garrulitate

amabiles undique conquirebat. Alea multum delectabatur; idque ei vitio datum est. Tandem afflicta valetudine in Campaniam concessit, ubi, remisso ad otium animo, nullo hilaritatis genere abstinuit. Supremo vitae die, petito speculo, capillum sibi comi jussit, et amicos circumstantes percontatus est, num vitae nimium satis commode egisset; adjecit et solitam clausulam: „ Edite strepitum, vosque omnes „ cum gaudio applaudite. „ Obiit Nolae, sextum et septuagesimum annum agens.

FINIS

BIBLIOTECA VITT. EMANUELE ROMA

TABULA

PRIMUM BELLUM PUNICUM

SECUNDUM BELLUM PUNICUM

TERTIUM BELLUM PUNICUM

PRIMUM CIVILE BELLUM

SECUNDUM CIVILE BELLUM

Rg 2012162